

Εισαγωγή

Η φιλοσοφία του κοινωνικού δαρβινισμού που διέπει τον οικονομικό ντετερμινισμό εμπεριέχει μια αισιόδοξη κυκλική εκλογίκευση: υποθέτει ότι κάθε δεδομένη κοινωνία είναι το προϊόν μιας φυσικής επιλογής που ευνοεί εκείνες τις πολιτικές που μεγιστοποιούν στο έπακρο την παραγωγικότητα και την ευημερία. Σύμφωνα με αυτή τη λογική, ο σημερινός δυτικός πολιτισμός πρέπει να είναι αποτέλεσμα περασμένων επιτυχιών που κινούνταν σε ανοδική κατεύθυνση, με την κλασική Ελλάδα και Ρώμη να αποτελούν ένα προοδευτικό άλμα από τις ανακτορικές οικονομίες της Εγγύς Ανατολής προς τη Δυτική Ευρώπη και τη σύγχρονη Δύση. Με βάση αυτή την αυτάρεσκη οπτική, οι σύγχρονοι θεσμοί του ατομικισμού και της ασφάλειας της πίστωσης και των συμβολαίων ιδιοκτησίας (που ευνοούν τις απαιτήσεις των πιστωτών έναντι των οφειλετών, καθώς και των δικαιωμάτων των γαιοκτημόνων έναντι εκείνων των ενοικιαστών γης), ανάγονται στην κλασική αρχαιότητα ως θετικές εξελίξεις που απομακρύνουν τον πολιτισμό από τον «ανατολικό δεσποτισμό».

Η σύγχρονη ιδεολογία αποθεώνει αυτό που κατέστησε την αρχαία Ελλάδα και Ρώμη διαφορετικές από ό,τι ίσχυε έως τότε. Αυτές αντιμετωπίζονται ως θεμέλιοι λίθοι εκείνων των δυτικών παραδόσεων του ατομικισμού και της ασφάλειας των δικαιωμάτων των πιστωτών και της ιδιοκτησίας, και όχι ως οδηγοί σε μια νέα μορφή ολιγαρχικού δεσποτισμού που «απελευθερώθηκε» από τις βασιλικές και πολιτειακές δεσμεύσεις τις οποίες είχαν θέσει οι παλαιότερες κοινωνίες για να διασφαλίσουν την οικονομική ισορροπία και ανθεκτικότητα. Οι νόμοι που παρείχαν ασφάλεια για τα δικαιώματα των δανειστών και της ιδιοκτησίας και η αντίθεση στη βασιλεία (ο όρος αναφερόταν στους μεταρρυθμιστές που απειλούσαν με διαγραφή του χρέους και αναδιανομή της γης) απεικονίζονται παράλληλα με τον ατομικισμό και τη δημοκρατία, ώστε να προωθείται η επιβίωση των καλύτερα προσαρμοσμένων και των πιο αποτελεσματικών.

Η αλήθεια είναι ότι οι αρπακτικές ολιγαρχίες της Ρώμης διεξήγαν επί πέντε αιώνες εμφύλιους πολέμους για να στερήσουν από τον λαό την ελευθερία του, ανακόπτοντας τη λαϊκή αντίθεση στους σκληρούς και φιλικούς προς τους πιστωτές νόμους και στη μονοπώληση της γης με τη μορφή των λατιφούντιων. Όμως, η δυναμική που οδήγησε την εργασία στις πελατειακές σχέσεις και τελικά στη δουλοπαροικία έχει υποτιμηθεί από τους σύγχρονους ιστορικούς που εστιάζουν περισσότερο στις στρατιωτικές κατακτήσεις της Ρώμης και στις βιογραφίες των κορυφαίων υπάτων και αυτοκρατόρων και όχι στους αγώνες για το χρέος και για την κατοχή γης.

Η Ρώμη ως «αποτυχημένο κράτος» και τι αυτό συνεπάγεται για τον δυτικό πολιτισμό

Οι πλούσιες οικογένειες, οι πολέμαρχοι και η πολιτική ελίτ της αρχαιότητας οικειοποιούνταν το μεγαλύτερο μέρος των κατακτημένων δημόσιων γαιών που ανήκαν στις πτημένες περιοχές και αποκτούσαν το μεγαλύτερο μέρος των εγχώριων εδαφών μέσα από τη βία, την αρπαγή και τις κατασχέσεις εις βάρος των χρεωμένων μικροϊδιοκτητών γης που ζούσαν σε σκληρές συνθήκες. Οι Ρωμαίοι στρατηγοί, οι διοικητές των επαρχιών, οι φοροσυλλέκτες, οι δανειστές και διάφοροι τυχοδιώκτες αποσπούσαν άργυρο και χρυσό με τη μορφή στρατιωτικών λαφύρων, φόρου υποτέλειας και τοκογλυφίας από τη Μικρά Ασία, την Ελλάδα και την Αίγυπτο. Όμως, οι ρωμαϊκές κατακτήσεις κατά κανόνα απεικονίζονται σαν να έφερναν την τάξη και την προοδευτική διακυβέρνηση, την υποτιθέμενη εκπολιτιστική αποστολή τους, τη *mission civilisatrice*, όπως την έχουν ονομάσει οι Γάλλοι.

Όμως η ελληνική και η ρωμαϊκή οικονομία κατέληξαν στη λιτότητα και κατέρρευσαν αφού είχαν παραδώσει την ιδιωτικοποιημένη πίστωση και τη γη στα χέρια των ραντιέρικων ολιγαρχιών. Η ρωμαϊκή ολιγαρχική ιδεολογία αποσκοπούσε να παρεμποδίσει τους βασιλιάδες ή τους λαϊκιστές μεταρρυθμιστές να αποκτήσουν την εξουσία που θα τους επέτρεπε να παραχωρήσουν ελευθερία και γη στους οφειλέτες. Όπως και στον σύγχρονο κόσμο, η ελίτ των ραντιέρηδων επιδιώκει να παρεμποδίσει οποιαδήποτε δημόσια ρύθμιση, διαγραφή του χρέους και αναδιανομή της γης που θα μπορούσαν να απειλήσουν την εξουσία της. Η Ελλάδα καταστράφηκε από τη ρωμαϊκή στρατιωτική ολιγαρχία, που κατηγορούσε τον Κατίλινα, τον Καίσαρα και τους παλαιότερους υπέρμαχους της επίλυσης της κρίσης χρέους ότι «είχαν βλέψει στη βασιλεία», λες και οι επίδοξοι μεταρρυθμιστές επιδίωκαν απλώς την προσωπική εξουσία, όταν στην πραγματικότητα επιχειρούσαν να σώσουν τη Ρώμη από τις αρπακτικές ελίτ. Η ιδέα των ολιγαρχών περί ελευθερίας ταυτιζόταν με το δικαίωμά τους να καρπώνονται τη γη και άλλες μορφές πλούτου, στερώντας από τους οφειλέτες, τους άλλους πολίτες και τους κατακτημένους λαούς τη δική τους ελευθερία.

Ο ρωμαϊκός νόμος περί δανειακών συμβάσεων καθιέρωσε τη θεμελιώδη αρχή της φιλοσοφίας του δυτικού δικαίου, παραχωρώντας στις διεκδικήσεις των πιστωτών προτεραιότητα έναντι της ιδιοκτησίας των οφειλετών – κάτι που σήμερα αποδίδεται με τον ευφημισμό «ασφάλεια των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας». Οι δημόσιες κοινωνικές δαπάνες είχαν ελαχιστοποιηθεί – ό,τι η σημερινή πολιτική ιδεολογία εννοεί λέγοντας «να αφήσουμε τα πράγματα στην αγορά». Ήταν μια αγορά που κρατούσε τους πολίτες της Ρώμης και της αυτοκρατορίας τους εξαρτημένους για τις βασικές ανάγκες τους από πλούσιους προστάτες και πιστωτές – και για άρτο και θεάματα από το δημόσιο ταμείο και για αγωνίσματα πληρωμένα από πολιτικούς, οι οποίοι συχνά δανείζονταν από πλούσιους ολιγάρχες για τη χρηματοδότηση των προεκλογικών εκστρατειών τους.

Τα ίδια φιλικά προς τους ραντιέρηδες ιδεώδη, πολιτικές και αρχές ενστερνίζεται σήμερα ο κόσμος που ακολουθεί το δυτικό μοντέλο. Αυτό το στοιχείο καθιστά τη ρωμαϊκή ιστορία τόσο συγγενική με τις σημερινές οικονομίες που πάσχουν από παρόμοιες οικονομικές και πολιτικές εντάσεις. Η ίδια δυναμική συγκεντρώνει τον πλούτο στα χέρια της σύγχρονης ραντιέριχης ολιγαρχίας που επιβάλλει τη λιτότητα, βυθίζοντας γενικά τον λαό, ακόμα και τον δημόσιο τομέα, ολοένα και πιο βαθιά στο χρέος.

Υπάρχει μια τάση να θεωρούμε τη νίκη των ολιγαρχιών στην Ελλάδα και τη Ρώμη αναπόφευκτη, ακόμα και φυσιολογική, μόνο και μόνο επειδή έτσι εξελίχθηκε η ιστορία. Αν όμως δεν δούμε πώς οι υπέρ των πιστωτών αρχές της αρχαιότητας οδήγησαν στην πώληση και ανέκοψαν την ανάπτυξη, δεν θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε πώς η δική μας εποχή εξακολουθεί να διαμορφώνεται από την κληρονομιά της αποτυχίας της αρχαιότητας. Σε μεγάλο βαθμό, η Δύση παραμένει προϊόν της κατάρρευσης της Ρώμης και όχι της ανύπαρκτης δημοκρατικής επιτυχίας της. Η ιστορία της αρχαιότητας μας παρέχει ένα μάθημα-εργαλείο για τις πολιτικές που πρέπει να αποφύγουμε και όχι να μιμηθούμε. Όμως ακριβώς αυτές οι πολιτικές επιβιώνουν στον πυρήνα του δικαικού συστήματος της Δύσης και της ατομικιστικής φιλοσοφίας της περί ελευθερίας για την επιδίωξη οικονομικών κερδών εις βάρος του ευρύτερου δημόσιου συμφέροντος.

Το χρέος ως πρωταρχικός παράγοντας πώλησης κατά την αρχαιότητα

Σε όλη τη διάρκεια της καταγεγραμμένης ιστορίας, η πιο αποσταθεροποιητική δυναμική ήταν η τάση των κοινωνιών για δημιουργία πώλησης ανάμεσα σε μια ολιγαρχία δανειστών που μονοπωλούσαν τη γη και άλλες μορφές πλούτου και σε μια χρεωμένη πελατεία στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας. Το κυριότερο χαρακτηριστικό διαφοροποίησης κάθε πολιτισμού πάντα ήταν ο τρόπος με τον οποίο διαχειριζόταν τα χρέη που αυξάνονταν και έτειναν να υπερβαίνουν την ικανότητα πολλών οφειλετών να τα αποπληρώσουν. Αν δεν υπάρχει καμία παρέμβαση για την αποκατάσταση της ισορροπίας από κάποια αρχή που δρα έξω ή «πάνω» από την αγορά, οι οικονομίες τείνουν να πλωθούν ανάμεσα σε δανειστές και οφειλέτες, προστάτες και πελάτες.

Οι ίδιοι οι Ρωμαίοι ιστορικοί, όπως ο Λίβιος, ο Σαλλούστιος, ο Αππιανός, ο Πλούταρχος, ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς και ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, υπογράμμισαν τον υποβιβασμό των πολιτών στην υποδούλωση λόγω χρέους, καθώς οι ολιγάρχες κατέφευγαν στη δύναμη και τη βία για να μονοπωλούν τη γη και να ασκούν τον έλεγχο των κυβερνήσεων. Πολλές συζητήσεις εστίαζαν στη φιλοδοξία προσωπικού πλουτισμού που οδηγεί στην κοινωνικά ολέθρια ύβρη. Οι χρησιμοί του μαντείου των Δελφών, ποιητές και φιλόσοφοι προειδοποιούσαν για την απληστία των πιστωτών που δρούσαν εις βάρος γενικά της κοινωνίας. Ο Σόλων και ο Σωκράτης, οι στωικοί φιλόσοφοι και οι χριστιανοί προειδοποιούσαν ότι ο εθισμός στον πλούτο και η απορρέουσα φιλοχρηματία ήταν η μεγαλύτερη απειλή για την κοινωνική αρμονία και επομένως για την κοινωνία.

Η μεταβαλλόμενη ιστοριογραφία της αρχαιότητας ως αντανάκλαση της σύγχρονης νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας

Η ιστοριογραφία της κλασικής Ελλάδας και Ρώμης αντανάκλα την πολιτική και την ιδεολογία του ίδιου του σύγχρονου κόσμου. Παρόλο που σήμερα τα προβλήματα του χρέους εντείνονται, οι νεότεροι ιστορικοί δείχνουν λιγότερο ενδιαφέρον για τον ρόλο του χρέους στην παρακμή και την πτώση του κλασικού κόσμου από όσο έδειχναν οι ίδιοι οι ιστορικοί της αρχαιότητας. Το 1984 εκδόθηκε ένα βιβλίο που έγινε διάσημο καθώς παρέθετε 210 αιτίες για την κατάρρευση της Ρώμης.¹ Παραδόξως το χρέος απουσιάζει – και εξακολουθεί να υποβαθμίζεται.

Οι ιστορικοί του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού εστίασαν στο χρέος και τους αγώνες για τη γη, και κράτησαν πιο κριτική στάση απέναντι στη ρωμαϊκή ολιγαρχία σε σύγκριση με τους νεότερους μελετητές. Η κυρίαρχη τάση σήμερα απεικονίζει την αρχαιότητα σαν να κληροδότησε τη δημοκρατία στον δυτικό κόσμο. Το ενδιαφέρον για την ιστορία του χρήματος και του νομίσματος εντείνεται, όμως λιγότερη έμφαση δίνεται στις σχέσεις του χρέους, στην απορρέουσα εξουσία των πιστωτών και στη μονοπώληση της γης, καθώς και στους μηχανισμούς του ολιγαρχικού πολιτικού ελέγχου.

Ο ένας λόγος έχει σχέση με τις ίδιες τις αρχαίες πηγές. Τα νομίσματα και οι θησαυροί μας έχουν αφήσει ένα εμπειρικό αρχείο. Σε αντίθεση με την αφθονία των πλήθων πινακίδων χρέους των Σουμερίων και των Βαβυλωνίων που περιγράφουν τις εξαγγελίες περί Νέας Αρχής και τις αγωγές για την αντιμετώπιση των τεχνασμάτων των δανειστών που επιδίωκαν να την παρακάμψουν, στην περίπτωση της Ελλάδας και της Ρώμης δεν διασώζονται τέτοια αρχεία ούτε καν μια σαφής καταγραφή της σχετικής νομοθεσίας. Οι πιο πλούσιες πηγές μας πληροφοριών είναι δραματοποιημένες αφηγήσεις για εξεγέρσεις οφειλετών στη Ρώμη, την Ελλάδα και τη Μικρά Ασία, όμως οι ιστορικοί δεν έχουν στη διάθεσή τους σαφείς νόμους για το χρέος στην Ελλάδα πριν από τον 4ο αιώνα π.Χ. ή για τη Ρώμη ακόμα και για μεταγενέστερες εποχές, όπως για τον ταραχώδη 1ο αιώνα π.Χ. και τις αρχές της Αυτοκρατορίας. Εκτός από κάποιες πασίγνωστες περιπτώσεις τοκογλυφίας, καταλήψεων ναών και δημόσιας περιουσίας, καθώς και κατασχέσεις στους χώρους των αγορών και κατασχέσεις άλλων περιουσιακών στοιχείων των χρεωμένων πόλεων, ελάχιστες είναι οι καταγραφές των χρεών, ιδίως σε προσωπικό επίπεδο.

Καθώς υπάρχουν λιγοστές πηγές για διακανονισμούς χρεών, νομικές υποθέσεις ή ακόμα και για βασικούς ρωμαϊκούς νόμους, κατανοούμε ότι οι περισσότεροι ιστορικοί κοιτάζουν εκεί όπου υπάρχει πιο δυνατό φως: σε αναφορές για τις στρατιωτικές νίκες της Ρώμης, στους πολιτικούς και τους στρατηγούς της και στον πολυτάραχο βίο κάποιων διάσημων αυτοκρατόρων της. Ασφαλώς, η ακαδημαϊκή βιβλιογραφία του τελευταίου μισού αιώνα μάς βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα

1. Demandt (1984).

τους πρώτους Έλληνες μεταρρυθμιστές-τυράννους, τους Ρωμαίους βασιλιάδες και τα δημόσια οικονομικά. Ωστόσο, οι ελληνικές κρίσεις χρέους με τις οποίες έχουν ασχοληθεί ο Tam (1923) και ο Fuks (1984), καθώς και η βαθιά επίδραση του χρέους, της γαιοκτησίας και του ασφυκτικού ελέγχου των πατρικών στην πολιτική και τα δικαστήρια, όπως έχουν τονιστεί από τους Theodor Mommsen, Arnold Toynbee και Moses Finley, έχουν εξαφανιστεί από τις πρόσφατες δημοφιλείς ιστορίες της κλασικής αρχαιότητας. Σχεδόν ένας αιώνας έχει περάσει από τότε που ο Tenney Frank άρχισε να γράφει το πεντάτομο έργο του *Economic Survey of Ancient Rome* (1933-1940), και έκτοτε καμία παρόμοια γενική οικονομική ιστορία της αρχαίας Ελλάδας δεν έχει επιχειρηθεί, και κυρίως όσον αφορά το χρέος και τις κοινωνικές συγκρούσεις που επέφερε.

Τα νεοφιλελεύθερα οικονομικά υποβαθμίζουν τα προβλήματα του χρέους και επομένως εκείνα της αρχαίας ιστορίας

Οι πρόσφατες εργασίες για την κλασική αρχαιότητα τείνουν να συμβαδίζουν με την κυρίαρχη οικονομική θεωρία καθώς εστιάζουν στον παραγωγικό δανεισμό που δημιουργεί αρκετά κέρδη για τους δανειολήπτες, ώστε να αποπληρώνουν τους πιστωτές χωρίς να αποσταθεροποιούνται οι βασικές κοινωνικές σχέσεις. Όπως παρατηρεί η Sitta von Reden, «η πίστωση έχει οικονομικές συνέπειες μόνον εάν χρησιμοποιείται ως κεφάλαιο για επενδύσεις σε παραγωγικά εγχειρήματα. Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, ελάχιστη σημασία έχουν τα λεγόμενα καταναλωτικά δάνεια που χορηγούνται για την κάλυψη ελλειμμάτων και προσωπικών δαπανών».² Αντί οι θιασώτες της σύγχρονης κυρίαρχης οικονομικής θεωρίας να αναγνωρίσουν ότι η οικονομική πώλωση τυπικά απορρέει ως εγγενής δυναμική από τη συσσώρευση του χρέους, βλέπουν το χρέος ως τμήμα ενός συστήματος που χαρακτηρίζεται από το αμοιβαίο όφελος, με τους δανειζόμενους να προβαίνουν στην εθελοντική επιλογή να επιβαρυνθούν με χρέος ώστε να βελτιώσουν τη θέση τους – αγοράζοντας γη ή άλλη ιδιοκτησία και όχι χάνοντάς την.

Ωστόσο, σε όλη τη διάρκεια της αρχαιότητας οι κύριες αιτίες του χρέους για τους περισσότερους ανθρώπους ήταν οι καθυστερημένες πληρωμές για φόρους, πρόστιμα και κόστος καλλιέργειας που δεν μπορούσαν να καλυφθούν σε εποχές κακοκαιρίας, επιδημιών και στρατιωτικής αναταραχής, ή εξαιτίας προσωπικού τραυματισμού, ασθένειας ή ατυχήματος. Οι οφειλέτες ήταν υποχρεωμένοι να εργάζονται οι ίδιοι ώστε να

2. Von Reden (2012:279). Οι περισσότεροι ιστορικοί του νομίσματος το έχουν συνδέσει κυρίως με τις τιμές σύμφωνα με την Ποσοτική Θεωρία του Χρήματος που αποδίδει τον πληθωρισμό στις τιμές στη μείωση της καθαρότητας του νομίσματος που αυξάνει τον όγκο των νομισμάτων. Μεγαλύτερη ποσότητα χρήματος θεωρείται ότι αυξάνει τις τιμές ανάλογα. Η αναλυτική σύνθεση του χρήματος και του χρέους, όπως την κατέγραψε ο Bernard Laum το 1952, παραμένει πιο κατατοπιστική από τις περισσότερες κυρίαρχες συζητήσεις στην αγγλική γλώσσα.

ξεπληρώνουν το χρέος τους, ενώ περιβόητη ήταν η σεξουαλική εκμετάλλευσή τους από τους δανειστές τους. Ο ρωμαϊκός νόμος απαγόρευε στους πελάτες οποιοδήποτε δικαίωμα να υποβάλουν αγωγή στους προστάτες τους, ενώ οι πελάτες ήταν υποχρεωμένοι να συνεισφέρουν στις κοινωνικές δαπάνες του προστάτη τους. Ελάχιστο λόγο είχαν οι πελάτες στη σύνταξη των νόμων που αφορούσαν τις υποχρεώσεις τους ή όταν συμμετείχαν ως ένορκοι στα δικαστήρια, και τούτο επειδή η Ρώμη ουδέποτε υπήρξε δημοκρατία. Τα νομικά και πολιτικά συστήματά της καθιέρωσαν μια καταπιεστική σχέση εξουσίας που επέτρεπε στους δανειστές, τους φοροσυλλέκτες και τους αρμόδιους αξιωματούχους να ωθούν ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού σε πελατειακές σχέσεις που έγιναν αναπόφευκτες όταν οι οικογένειες έχασαν τη γη που τις συντηρούσε. Η μόνη διέξοδος για τους πληβείους της Ρώμης ήταν η απόσχιση, όπως συνέβη το 494, το 449 και το 287 π.Χ., με αποτέλεσμα κάποια λιγοστά κέρδη τα οποία τα δικαστήρια –που ελέγχονταν από την ολιγαρχία– συνήθως αρνούσαν να τα αναγνωρίσουν.

Λίγοι είναι οι κλασικιστές των τελευταίων χρόνων που ακολουθούν το παράδειγμα των ίδιων των ιστορικών της Ρώμης, καθώς περιγράφουν πώς οι αγώνες για το χρέος και την αρπαγή γης ήταν η κύρια αιτία για την παρακμή και την κατάρρευση της Δημοκρατίας. Οι ιστορικοί του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού συντάσσονταν με τους κλασικούς οικονομολόγους, καθώς έβλεπαν την πρόοδο ως μια κίνηση για την απελευθέρωση της κοινωνίας από τους ραντιέρηδες γαιοκτήμονες και τους τραπεζίτες που αποσπούσαν ενοίκια από τη γη και φόρους από την εργασία των άλλων. Όμως, οι ιστορικοί που υιοθετούν πιο σύγχρονες απόψεις για τις ανταλλαγές στην αγορά και τον πλούτο υποβαθμίζουν το πώς η δυναμική του χρέους οδήγησε στη συγκέντρωση του χρήματος, της γης και της πολιτικής εξουσίας που ακύρωσε την ικανότητα της αρχαίας οικονομίας να διατηρεί την ανάπτυξη. Οι νεότεροι ιστορικοί είναι απρόθυμοι να αναγνωρίσουν το χρέος ως κορυφαίο πρόβλημα που απαιτεί τη διαγραφή του ώστε να απαλλαχθούν οι οικονομίες από την πώλωση. Οι ίδιοι υποθέτουν ότι οι «ασφαλείς» δανειακές συμβάσεις είναι προϋπόθεση για την ευημερία, ανεξάρτητα από την ανασφάλεια που επιφέρουν στους οφειλτές.

Η πρόσφατη Νέα Θεσμική Οικονομική παρακάμπτει το πρόβλημα της διαδεδομένης αδυναμίας της εμπρόθεσμης πληρωμής του χρέους στους πιστωτές, τους φοροσυλλέκτες ή τους γαιοκτήμονες όταν η πορεία της συγκομιδής και άλλων οικονομικών δραστηριοτήτων διαταράσσεται ή απλώς εξαιτίας των χρεών που συσσωρεύονται στην ομαλή πορεία της ζωής.³ Παραβλέποντας τους πολιτικούς αγώνες που ξεσπούν όταν η αποπληρωμή των οφειλών καθίσταται αδύνατη, ο Douglass North ξεχωρίζει την «ασφάλεια των δανειακών συμβάσεων και των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» ως κλειδί για την οικονομική πρόοδο. Στην πράξη, αυτό σημαίνει την προτεραιότητα των απαιτήσεων των δανειστών στη γη και σε άλλες μορφές ιδιοκτησίας των οφειλετών, ακόμα και στην ελευθερία τους. Η κεντρική τράπεζα της Σουηδίας απένει-

3. Σε αντίθεση με τη Θεσμική Σχολή του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού που εστιάζει στο πώς τα προνόμια των ραντιέρηδων αναδύθηκαν και παγιώθηκαν [βλ. Hudson (2011)].

με το 1993 στον North το νεοφιλελεύθερο βραβείο «Νόμπελ» Οικονομίας επειδή ανέδειξε την ιερότητα των οικονομικών απαιτήσεων εις βάρος των οφειλετών και τα συνεπαγόμενα δικαιώματα στην κατάσχεση της περιουσίας τους.⁴

Η έλξη που ασκεί η Νέα Θεσμική Οικονομική εν μέρει οφείλεται ακριβώς στην απροθυμία της να αναγνωρίσει τη συνολική επί της κοινωνίας επίδραση των χρεών που αυξάνονται με γεωμετρική πρόοδο και οδηγούν στη μονοπώληση της γης από τους δανειστές. Από τη σκοπιά των πιστωτών, η ιερότητα των δανειακών απαιτήσεων και το νόμιμο δικαίωμα στην κατάσχεση θεωρούνται εγγενές στοιχείο της φυσικής τάξης πραγμάτων. Κατά την αρχαιότητα, αυτό σήμαινε ότι η κατοχή γης για τους μικροκαλλιεργητές υποτασσόταν στο δικαίωμα των δανειστών να καταλαμβάνουν τη γη τους, με τους δανειστές συχνά να χρησιμοποιούν τη βία, τις πολιτικές δολοφονίες και τον έλεγχο της πολιτικής και των δικαστηρίων, ώστε να υποβιβάζουν τους χρεωμένους μικροκαλλιεργητές σε πελατειακές σχέσεις και στην απώλεια της προσωπικής ελευθερίας. Η σύγχρονη ακαδημαϊκή οικονομική θεωρία απομονώνει τέτοια φαινόμενα ως «εξωγενή», δηλαδή άσχετα με τα δικά της μοντέλα της ανταλλαγής και της κατανομής του πλούτου. Η λογική του North, η οποία αποθεώνει την ισχύ του νόμου περί δανειακών συμβάσεων που επιχειρεί ορθολογικά να ερμηνεύσει την πόλωση της αρχαιότητας, θυμίζει τις εκκλήσεις του Κικέρωνα ότι η διαγραφή των χρεών θα απειλούσε τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και τη «σιγουριά» της ολιγαρχίας ότι η υπαρπαγή της γης δεν θα απειλούνταν από τους μεταρρυθμιστές.

Όταν ορίζουμε μια ελεύθερη αγορά ως περιέχουσα την ελευθερία των δανειστών να επιμένουν στην «ιερότητα του χρέους», αυτό κατ' ανάγκη σημαίνει κάποια απώλεια ελευθερίας για τους οφειλέτες. Όμως, η ανοχή για ένα γενικά αυξανόμενο βαρύ χρέος που επιβάλλεται από τους φιλικούς προς τους δανειστές νόμους της «ιερότητας του χρέους» (και τη συνεπαγόμενη πόλωση στην έγγεια ιδιοκτησία και σε άλλες μορφές πλούτου, καθώς το μέγεθος του χρέους μεγαλώνει ταχύτερα από ό,τι οι δυνατότητες πληρωμής του) είναι σε μεγάλο βαθμό αυτό που κατέστησε τον δυτικό πολιτισμό «δυτικό». Τουλάχιστον αυτό είναι το πνεύμα της πιο πρόσφατης ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας. Ο Peter Temin επισημαίνει ότι «το *The Cambridge Economic History of the Greco-Roman World* βασίζεται περισσότερο στον Douglass North παρά στον Moses Finley» και αποδίδει την επιτυχία της Ρώμης (όπως και οποιασδήποτε άλλης οικονομίας) στην ικανότητά της να παρέχει την προαναφερθείσα ασφάλεια των συμβολαίων.⁵

Αυτή είναι σήμερα η κυρίαρχη ιδεολογία. Εντούτοις, θα περίμενε κανείς ότι η σημερινή κρίση χρέους από την Ελλάδα μέχρι την Αργεντινή, και μάλιστα από τις Ηνωμένες Πολιτείες μέχρι την Ευρώπη, θα είχε τονώσει το ενδιαφέρον για το πώς ο αρχαίος κόσμος απέτυχε να αμβλύνει τα δικά του προβλήματα χρέους. Η χρηματική δυναμική που εξουθένωσε τη ρωμαϊκή οικονομία θα μπορούσε να θεωρηθεί

4. Για την ιδεολογία αυτού του βραβείου, που αντιτίθεται στις κρατικές ρυθμίσεις, βλ. Offer και Söderberg (2016).

5. Temin (2013:viii).

ως σαφής προειδοποίηση έναντι της σημερινής κυρίαρχης κατεύθυνσης που υπογορεύει ότι όλα τα χρέη πρέπει να εξοφλούνται, αγνοώντας πώς αυτό οδηγεί σε πώλωση και συρρίκνωση των οικονομιών.

Το δίδαγμα που μπορούμε να αντλήσουμε από την αρχαιότητα είναι ότι οι ολιγαρχίες των δανειστών επιδιώκουν τη μονοπώληση του εισοδήματος και της γης με αρπακτικούς τρόπους που ανακόπτουν την ευημερία και την ανάπτυξη. «Η απλυσία των δανειστών», έγραψε ο Πλούταρχος, «δεν τους φέρνει απόλαυση ούτε και καταστρέφει εκείνους τους οποίους αδικούν. Δεν καλλιεργούν τα χωράφια που παίρνουν από τους οφειλέτες τους ούτε ζουν στα σπίτια τους, από τα οποία τους έχουν διώξει».⁶ Αυτή η ανησυχία ώθησε τον Πλούταρχο να γράψει τις βιογραφίες του Αθηναίου Σόλωνα, του Σπαρτιάτη Κλεομένη και των Ρωμαίων μεταρρυθμιστών που τάχθηκαν υπέρ της ανάγκης της διαγραφής των χρεών, προκειμένου να απαλλαγθεί η κοινωνία από τους δανειστές που έκαναν κατάχρηση της εξουσίας τους φτωχοποιώντας την κοινωνία στο σύνολό της. Το ύψος του χρέους τείνει να αυξάνεται εκθετικά, υπερβαίνοντας τη δυνατότητα αποπληρωμής του, καθώς η ανάγκη εξυπηρέτησης του χρέους οδηγεί σε εκ νέου δανεισμό. Η γη που έχει τεθεί ως ενέχυρο κατάσχεται όταν οι οφειλέτες καθυστερούν τις πληρωμές τους και επιτρέπεται στους δανειστές να προβαίνουν σε κατασχέσεις.

Ποιες είναι οι βαθύτερες αιτίες της πώλωσης και της κατάρρευσης της Ρώμης;

Παραδοσιακά, η κατάρρευση της Ρώμης ανάγεται στην άλωσή της το 410 μ.Χ., που την ακολούθησε το 476 η εκθρόνιση του τελευταίου της αυτοκράτορα που υποτιμητικά ονομάστηκε Ρωμύλος Αυγουστύλος. Όμως, οι βάρβαροι πάντα ήταν προ των πυλών. Η Ρώμη είχε αποσαθρωθεί εκ των έσω. Αν αναζητήσουμε τις υποκείμενες αιτίες της εξασθένησής της, ανακαλύπτουμε ολιγαρχικές ακρότητες στον έναν αιώνα μετά τον άλλο.

Ο εμφύλιος πόλεμος της Ρώμης του 133-27 π.Χ. έληξε με τους *optimates*⁷ της Συγκλήτου να αντιμάχονται μεταξύ τους αφού είχαν εξουδετερώσει την αντιπολίτευση των πληβείων. Ο Τογνβее ανάγει το σημείο καμπής στην αρπαγή της δημόσιας γης (*ager publicus*) από τους πατρικίους της Ρώμης μετά τη λήξη των Καρχηδονιακών Πολέμων το 201. Η κληρονομιά του Αννίβα ήταν η επέκταση σε όλη την Ιταλία και τη Σικελία των λατιφούντιων, όπου εργάζονταν πλήθος δούλων.

Σύμφωνα με πολλούς ιστορικούς της ρωμαϊκής εποχής, το παιχνίδι είχε ήδη κριθεί όταν οι πατρικίοι ανέτρεψαν τους βασιλιάδες της Ρώμης το 509 και επέβαλαν ένα μεροληπτικό πολιτειακό σύστημα και νόμους φιλικούς προς τους δανει-

6. Πλούταρχος, *Ηθικά* 829 (*Moralia*, Loeb Classical Library, 1936 X:327).

7. *Optimates*: οι «βέλτιστοι», η συντηρητική πολιτική ομάδα σε αντίθεση με τους *populares*. (Σ.τ.Μ.)

στές. Οι βασιλιάδες είχαν προσφέρει στους μετανάστες μια αρκετά ελκυστική ζωή ώστε να απομακρυνθούν από τις γύρω περιοχές και έτσι τους παρείχαν κίνητρο να πολεμήσουν για την πόλη. Όμως, οι εκλογές στην περίοδο της Δημοκρατίας [ή τη Ρεπουμπλικανική (res publica) περίοδο, όπως συχνά χαρακτηρίζεται] περιορίζονταν στην επιλογή προσώπων, ενώ οι μεταρρυθμιστές είχαν αποκλειστεί. Οι απόπειρες να κατοχυρωθούν περισσότερα δημοκρατικά δικαιώματα αντιμετωπιζόνταν διαμέσου των αιώνων με πολιτικές δολοφονίες, ενώ οι δολοφόνοι δοξάζονταν σαν ήρωες. Ήδη τον 1ο αιώνα π.Χ., η συνήθης επιλογή για τους μικροκαλλιέργητες που είχαν απομακρυνθεί από τις εστίες τους ήταν να αναζητήσουν απασχόληση ως μισθοφόροι.

Στο παρόν βιβλίο εντοπίζονται κάποιες ακόμα βαθύτερες ρίζες της κατάρρευσης της Ρώμης, ειδικότερα στον τρόπο με τον οποίο υιοθετήθηκε το έντοκο χρέος γύρω στον 8ο αιώνα π.Χ. από την Εγγύς Ανατολή χωρίς την παράδοση της Νέας Αρχής. Αυτή η παράδοση της διαγραφής του χρέους και της επιστροφής της γης την οποία οι οφειλέτες είχαν απολέσει αποσκοπούσε στην αποκατάσταση της κοινωνικής ισορροπίας και στην παρεμπόδιση της ανάδυσης ολιγαρχιών δανειστών στην ανατολική οικονομία της Εγγύς Ανατολής. Σε εκείνες τις οικονομίες πρωτοεμφανίστηκε το επιβαρυνόμενο με τόκο χρέος, που συνοδεύτηκε από τη βαλβίδα ασφαλείας των εξαγγελιών περί Νέας Αρχής, που απέτρεπε την αναπόφευκτη υποδούλωση λόγω χρέους, και τη συγκέντρωση της έγγειας ιδιοκτησίας, που οδηγούσε την κλασική αρχαιότητα στη φτώχεια.

Σήμερα, αυτές τις ανατολικές οικονομίες που στους ηγέτες τους είχε εκχωρηθεί η εξουσία να εκδίδουν διακηρύξεις απελευθέρωσης θα μπορούσαμε να τις αποκαλέσουμε διαχειριζόμενες οικονομίες. Ο Karl Wittfogel χρησιμοποίησε τον όρο «Ανατολικός Δεσποτισμός», που αναφέρεται σε δομές διακυβέρνησης που αντιτίθενται στις ιδέες της ελευθερίας. Πράγματι, ο βασιλικός σχεδιασμός δεν ήταν δημοκρατικός. Ωστόσο, οι ηγεμόνες της Εγγύς Ανατολής αναγνώριζαν την έκταση της πόλωσης που προκαλούσε η συσσώρευση του έντοκου χρέους και προστάτευαν την ελευθερία της πλειονότητας του πληθυσμού από την υποδούλωση με τον περιοδικό μηδενισμό των προσωπικών συσσωρευμένων χρεών και την επαναφορά των δικαιωμάτων κατοχής γης.

Αυτό που διαφοροποιούσε την Ελλάδα και τη Ρώμη από ό,τι ίσχυε μέχρι τότε ήταν η απόρριψη της παράδοσης της οικονομικής ανανέωσης που εφαρμοζόταν στην Εγγύς Ανατολή. Αντί να αποκαθιστούν την ισορροπία αντιστρέφοντας περιοδικά τη συσσώρευση των προσωπικών και των αγροτικών χρεών («κυκλικός χρόνος»), οι ολιγαρχίες του κλασικού κόσμου καθιστούσαν την κατάσχεση λόγω χρέους αναπόφευκτη και έτσι τα δικαιώματα επί της γης και η προσωπική ελευθερία παραδίδονταν οριστικά στους δανειστές.

Όποιες χρονολογίες και αν διαλέξουμε για να οριοθετήσουμε τα κρίσιμα σημεία καμπίς της αρχαιότητας, ο βασικός λόγος της παρακμής της ήταν ο τρόπος διαχείρισης του προβλήματος των οφειλετών που υποβιβάστηκαν σε σχέση εξάρτησης, καθώς και η απορρέουσα συγκέντρωση της έγγειας ιδιοκτησίας, του χρηματικού

πλούτου και της πολιτικής εξουσίας στις ολιγαρχίες των δανειστών. Η φιλική προς τους δανειστές ιδεολογία της ρωμαϊκής ολιγαρχίας έχει επιβιώσει διαμορφώνοντας τα σύγχρονα δικαιικά συστήματα και τα οικονομικά ήθη. Η απαίτηση της αποπληρωμής όλων των χρεών, αδιαφορώντας για τις επιπτώσεις της στους οφειλέτες ή στη νομισματική, οικονομική και κοινωνική σταθερότητα, εξακολουθεί να ευνοεί τα σημερινά οικονομικά συμφέροντα και έχει σφραγίσει τη σύγχρονη οικονομική σκέψη. Αυτή δεν βασίζεται στις ενδείξεις της οικονομικής ιστορίας αλλά αντανάκλα τη σημερινή, φιλική προς τους δανειστές, εκδοχή της ιδεολογίας της ελεύθερης αγοράς.

Με δεδομένη αυτή την κυρίαρχη ιδεολογία, το παρόν βιβλίο αναμφίβολα θα χαρακτηριστεί αναθεωρητική ιστορία της αρχαιότητας. Η ειρωνεία του πράγματος έγκειται στο ότι ακολούθησα ό,τι οι ίδιοι οι ιστορικοί και οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας είχαν υπογραμμίσει: τη σύγκρουση μεταξύ πιστωτών και οφειλετών, κατά την οποία επικράτησαν οι ολοένα και πιο ισχυροί πιστωτές με αντίτιμο την καταστροφή της κοινωνίας την οποία διαχειρίζονταν. Αυτό το είδος της αγοράς, την οποία είχαν σχεδιάσει και διοικήσει, απέβλεπε μόνο στα βραχυπρόθεσμα τακτικά κέρδη, δίχως την προοπτική μιας μακροπρόθεσμης βιωσιμότητας που χαρακτήριζε τα αρχαιότερα βασίλεια, τα οποία, όσο ειρωνικό και αν φαίνεται, ήταν από οικονομική άποψη πιο «δημοκρατικά» από ό,τι αποδείχτηκαν οι δημοκρατικά εκλεγμένες ολιγαρχίες.

Σύνοψη

Οι πρώτες γραπτές ιστορικές πηγές της κλασικής αρχαιότητας ανάγονται γύρω στον 7ο αιώνα π.Χ. Η Ελλάδα άφηνε πίσω της τους Σκοτεινούς Αιώνες¹ μετά την κατάρρευση των ανακτορικών οικονομιών που χρησιμοποιούσαν τη Γραμμική Β γύρω στο 1200 π.Χ. εξαιτίας μιας σοβαρής, όπως φαίνεται, κλιματικής αλλαγής. Είναι αδύνατο να κατανοήσουμε τη μετέπειτα διαδρομή του αρχαίου κόσμου αν δεν εκτιμήσουμε πώς οι πρακτικές του ως προς το χρέος και τα έντοκα δάνεια, σε συνδυασμό με τα καθορισμένα σταθμά για τη μέτρηση του βάρους του χρήματος, ακόμα και με μεγάλες δόσεις μύθων και τελετουργιών, μεταφέρθηκαν στις περιοχές του Αιγαίου και της Μεσογείου από την Εγγύς Ανατολή μέσω Σύρων και άλλων Λεβαντίνων εμπόρων γύρω στον 8ο αιώνα π.Χ. Αυτές οι πρακτικές της Εγγύς Ανατολής υιοθετήθηκαν σε ένα νέο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο χωρίς ανακτορικές παρεμβάσεις. Δίχως την ύπαρξη μιας παράδοσης διαγραφής των χρεών και αναδιανομής της γης για την παρεμπόδιση της επιδίωξης του ατομικού πλουτισμού, οι Έλληνες και οι Ιταλιώτες² φύλαρχοι, πολέμαρχοι, ακόμα και «μαφιόζοι», όπως τους αποκαλούν κάποιοι κλασικιστές ιστορικοί, επέβαλαν την έγγεια ιδιοκτησία των απόντων γαιοκτημόνων εις βάρος της εξαρτημένης εργασίας,³ δένοντας τους χρεωμένους πελάτες τους με τη γη και υποχρεώνοντάς τους σε χρόνια εξάρτηση με τη μορφή παροχής εργασίας (Κεφάλαιο 1).

Η οικονομική πώλωση μεταξύ πιστωτών και οφειλετών εντάθηκε κατά τον 7ο και 6ο αιώνα π.Χ., καθώς η μονοπώληση της γης ανάγκασε τους πληθυσμούς να υπαχθούν σε πελατειακές σχέσεις. Κάποια μέλη των κυρίαρχων οικογενειών (συνήα από τους κατώτερους κλάδους τους) ηγήθηκαν εξεγέρσεων που οδήγησαν στην αναδιανομή της γης και τη διαγραφή των χρεών, σε μεγάλο βαθμό, όπως είχαν κάνει οι ηγεμόνες της Εγγύς Ανατολής. Οι ίδιοι προώθησαν νόμους για την προτυποποίηση της απονομής της δικαιοσύνης, σε συνδυασμό με περιοριστικές νομοθετικές ρυθμίσεις για την αποφυγή της σπατάλης. Αυτοί οι μεταρρυθμιστές

---

1. «Σκοτεινοί Αιώνες» (Dark Age) είναι η ονομασία την οποία συχνά δίνουν οι ιστορικοί και οι αρχαιολόγοι, όπως και ο συγγραφέας, στην περίοδο που αρχίζει με το πέρασμα από την εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου, και λήγει με την έναρξη των αρχαϊκών χρόνων. (Σ.τ.Μ.)

2. Ιταλιώτες: Οι κάτοικοι της ιταλικής χερσονήσου που αρχικά δεν είχαν τα ίδια δικαιώματα με τους Ρωμαίους πολίτες. (Σ.τ.Μ.)

3. Ο όρος «μαφιόζοι» χρησιμοποιείται από τους MacMullen (1974:12) και van Wees (2000) για να περιγράψει πώς κάποιες οικογένειες εδραίωσαν την οικονομική τους εξουσία χάρη στην εργασία στη γη που είχε περάσει υπό τον έλεγχό τους.

ονομάστηκαν τύραννοι· η αρνητική συνδήλωση αυτής της λέξης επιβλήθηκε κατά τους επόμενους αιώνες κυρίως από εκείνους που ήταν αντίθετοι στη διαγραφή του χρέους και την αναδιανομή της γης.

Μια κλασικού τύπου δυναστεία γεννήθηκε στην Κόρινθο. Ο μεταρρυθμιστής-τύραννος Κύψελος (κυβέρνησε περ. 657-627) και ο γιος του Περίανδρος (626-585) οικοδομούσαν ναούς και διοργάνωναν πανελλήνιους αγώνες και παρόμοιες γιορτές που χρηματοδοτούνταν από τα έσοδα των κρατικών επενδύσεων σε εμπορικές υποδομές. Παρόμοια κατεύθυνση ακολούθησαν και άλλοι μεταρρυθμιστές, όπως ο Θεαγένης (περίπου 600 π.Χ.) στα Μέγαρα, ο Ορθαγόρας και ο εγγονός του Κλεισθένης (περίπου 600-560) στη Σικυώνα και ο Πολυκράτης (538-522) στο νησί της Σάμου (Κεφάλαιο 2).

Επί πολλούς αιώνες η Σπάρτη ήταν σχετικά απαλλαγμένη από τις εντάσεις του χρέους. Οι τοπικές ελίτ κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος της σπαρτιατικής γης. Όταν τον 7ο και τον 6ο αιώνα κατέκτησαν τη γειτονική Μεσσηνία, έκαναν τον πληθυσμό τους είλωτες, κάτι σαν δουλοπάροικους, οι οποίοι ήταν αναγκασμένοι να παράγουν τρόφιμα και να καλύπτουν τις ανάγκες του ιππικού της Σπάρτης, των «ομοίων». Αυτή η ρύθμιση ελαχιστοποίησε την ανάγκη για χρήμα, αγορές και κατά συνέπεια για χρέος, καθώς η Σπάρτη ήταν οικονομικά αυτάρκης (Κεφάλαιο 3).

Στην Αθήνα, ο Σόλων διέγραψε το 594 τα χρέη, αλλά απέφυγε την αναδιανομή της γης. Ο Πεισίστρατος και οι γιοι του (561-510) ανέλαβαν δημόσιες δαπάνες στην κατεύθυνση που είχαν ακολουθήσει τύραννοι-μεταρρυθμιστές σε άλλες ελληνικές πόλεις. Στα τέλη του 6ου αιώνα, ο Κλεισθένης μετέβαλε τη βάση της πολιτικής εκπροσώπησης των Αθηναίων από τη φυλή στον γεωγραφικό προσδιορισμό, διατηρώντας ταυτόχρονα την κοινωνική θέση των πολιτών και τις στρατιωτικές κατηγορίες με βάση τις διαχωριστικές γραμμές της έγγειας ιδιοκτησίας, τις οποίες φέρεται ότι είχε εισαγάγει ο Σόλων (Κεφάλαιο 4).

Τα χρηματικά αποθέματα της Αθήνας προέρχονταν κυρίως από τα αργυρωρυχεία της στο Λαύριο. Οι πολίτες ψήφισαν τη μετατροπή του μεταλλεύματος των ορυχείων σε νόμισμα για τη ναυπήγηση των πολεμικών σκαφών που νίκησαν τον περσικό στόλο στη Σαλαμίνα. Ο Εφιάλτης και ο Περικλής ενδυνάμωσαν τη δημοκρατία, αλλά η ήττα της Αθήνας από τη Σπάρτη κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (431-404 π.Χ.) οδήγησε στην ανάδυση μιας βραχύβιας αρπακτικής ολιγαρχίας που προκάλεσε βαριά χρέη. Η μετέπειτα δημοκρατία συμφώνησε στην αποπληρωμή αυτών των χρεών για να αποδείξει την αντίθεση της Αθήνας στα αιτήματα για τη διαγραφή του χρέους που είχαν επεκταθεί σε όλη την Ελλάδα (Κεφάλαιο 5).

Στο Κεφάλαιο 6 εξετάζεται η εξέλιξη των δημόσιων οικονομικών στην Ελλάδα. Όπως και στην Εγγύς Ανατολή, οι ναοί αποθησαύριζαν και εξέθεταν τις αποταμιεύσεις των κοινοτήτων τους, με τα στρατιωτικά έπαθλα να μετατρέπονται σε χρυσά και αργυρά αγάλματα, μεταλλικές στρατιωτικές εξαρτήσεις και ποικίλες αναθηματικές προσφορές. Οι ναοί έλιωναν αυτά τα πολύτιμα μέταλλα και έκοβαν με αυτά νομίσματα τα οποία οι αρχές των πόλεων χρησιμοποιούσαν για την πρόσληψη

μισθοφόρων και τη ναυπήγηση σκαφών σε έκτακτες καταστάσεις πολέμου. Αυτά τα πολύτιμα μέταλλα υποτίθεται ότι θα επιστρέφονταν ως νόμισμα με την επαναφορά της ειρήνης, γεγονός που καθιστούσε αυτή την πρακτική τον πρώτο επίσημο διακανονισμό του χρέους. Οι θησαυροί των ναών επίσης χρησιμοποιούνταν για την ανέγερση δημόσιων μνημείων. Ωστόσο, ήδη τον 4ο αιώνα π.Χ., πολλές πόλεις είχαν τόσο απογυμνωθεί οικονομικά ώστε αναγκάζονταν να στηρίζονται σε πλούσιους φιλόνητους ή άλλες ελίτ για να γλιτώσουν τη δημόσια περιουσία τους από τη φθορά. Η Κύμη (στη νότια Ιταλία) και η Αρκεσίνη (στην Αμοργό) ενεχυρίαζαν τις εμπορικές στοές και τις υποδομές τους στους πιστωτές.

Περιγράφοντας τον εθισμό στον πλούτο, ο Θέογνις ο Μεγαρεύς και ο Σόλων, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης όρισαν τη συζήτηση για το χρέος στο πλαίσιο της *πλεονεξίας* ή της *φιλαργυρίας* (*philarguria*, της αγάπης για τον άργυρο) που οδηγούσε σε αρπακτική και κοινωνικά επιζήμια συμπεριφορά. Η αθηναϊκή πολιτική και ηθική φιλοσοφία, η ποίηση και το θέατρο καταδίκασαν τον εθισμό στον πλούτο και τη φιλοχρηματία, καθώς οδηγούν στην ύβρη, την οποία προσδιόριζαν ως επιθετική απληστία που βλάπτει την πολιτεία. Στην *Πολιτεία* του Πλάτωνα, ο Σωκράτης υποστηρίζει ότι μόνο κυβερνήτες χωρίς πλούτο ή περιουσία θα πρέπει να διορίζονται για να διοικούν, καθώς αυτοί προφανώς δεν θα υποκύπτουν στην υβριστική απληστία και στους κανόνες που ευνοούν τους δανειστές (Κεφάλαιο 7).

Όμως ήδη τον 3ο αιώνα π.Χ., οι αριστοκράτες σε όλη την Ελλάδα μονοπωλούσαν τη γη και τον νομισματικό πλούτο ενώ η υπόλοιπη κοινωνία βυθιζόταν στο χρέος. Μετά την ήττα της Αθήνας από τη Σπάρτη το 404, η εισροή αργύρου αποσταθεροποίησε το αθηναϊκό σύστημα της επίταξης «σε είδος» που είχε ελαχιστοποιήσει την ανάγκη για νομισματική ανταλλαγή. Οι πιο εύπορες οικογένειες της Σπάρτης αποκόμισαν τους περισσότερους φόρους υποτέλειας. Οι περισσότεροι Σπαρτιάτες πολίτες υποβιβάστηκαν στην κατηγορία των «υπομειώνων».

Για την αντιστροφή αυτής της κατάστασης και την αναβίωση της στρατιωτικής ισχύος της Σπάρτης, ο Άγις Δ΄ (245-241), ο Κλεομένης Γ΄ (235-222) και ο Νάβις (207-192) προώθησαν τη διαγραφή του χρέους και την αναδιανομή της γης. Η πολιτική που ακολούθησαν ήταν παρόμοια με εκείνη των «τυράννων» του 7ου αιώνα στην Κόρινθο, τα Μέγαρα και άλλες πόλεις. Η ολιγαρχία της Σπάρτης αντέδρασε εκτελώντας τον Άγι, εξορίζοντας τον Κλεομένη και πολεμώντας τον Νάβι, και συμπορεύτηκε με τις γειτονικές ολιγαρχίες καλώντας τη Ρώμη να παρέμβει και να εμποδίσει τις σπαρτιατικές και άλλες απόπειρες για διαγραφή των χρεών και την αναδιανομή της γης (Κεφάλαιο 8).

Από την αρχαϊκή εποχή δεν διασώζονται γραπτές ρωμαϊκές πηγές. Οι τυπικές ιστορίες του Ρωμαίου *rex* (φύλαρχου ή «βασιλιά») γράφτηκαν μετά την κατάρρευση της Δημοκρατίας. Οι πρόσφατες ακαδημαϊκές εργασίες παρομοιάζουν τους ύστερους βασιλιάδες της Ρώμης με τους Έλληνες τυράννους του 7ου αιώνα ως προς την προώθηση προγραμμάτων για την ανέγερση δημόσιων κτιρίων και την προσέλκυση μεταναστών από τις γύρω περιοχές. Αυτοί ανατράπηκαν γύρω στο 509 π.Χ. από

ένα πραξικόπημα των πατρικίων, οι πρωτεργάτες του οποίου κατηγορήσαν τους βασιλιάδες ότι γενικά ήταν επιρρεπείς στην ύβρη.

Το πιθανότερο είναι ότι η αντίθεση προς τους βασιλιάδες οφειλόταν στο γεγονός ότι εκείνοι ήλεγχαν τις πλουσιότερες οικογένειες. Στην πραγματικότητα, η ολιγαρχία στρεφόταν εναντίον οποιασδήποτε δύναμης κατείχε αρκετή εξουσία ώστε να δημιουργήσει έναν δημόσιο τομέα ανεξάρτητο από τον έλεγχο της Σύγκλιτου και, ιδίως, να αναχαιτίσει την αναδυόμενη δυνατότητα της ολιγαρχίας να υποβιβάζει τους πελάτες και τους οφειλότες στην υποδούλωση. Αν και αυτά τα κείμενα γράφτηκαν με την οπτική του εμφύλιου πολέμου και των κρίσεων του χρέους που σημάδεψαν τον 1ο αιώνα π.Χ., το βασικό περίγραμμα των όσων συνέβησαν στα χρόνια των βασιλιάδων είναι γενικά αποδεκτό (Κεφάλαιο 9).⁴

Αυτό που ήταν ένας αιώνας επέκτασης και κατακτήσεων στα χρόνια των βασιλιάδων της Ρώμης, μισό αιώνα αργότερα παραχώρησε τη θέση του στην ολιγαρχική λιτότητα, στα λιγότερα δημόσια έργα και στις όχι ιδιαίτερα επιτυχείς πολεμικές συγκρούσεις. Με επικεφαλής τον Άππιο Κλαύδιο Σαβίνο (που προήχθη στις τάξεις των πατρικίων όταν έφερε τα πλούτη του και ένα απόσπασμα Σαβίνων ακολούθων του στη Ρώμη λίγο πριν από το ολιγαρχικό πραξικόπημα), η Σύγκλιτος επιχείρησε να εμποδίσει οποιαδήποτε κίνηση που θα μπορούσε να οδηγήσει προς τη λαϊκή δημοκρατία. Η σκληρή συγκλιτική αντίδραση οδήγησε στην Απόσχισι των Πληβείων το 494, με κύρια αιτία το χρέος και την κρίση γης. Η αποχώρηση αυτή επιλύθηκε με τη σύσταση του θεσμού των λαϊκών δημάρχων (ή τριβούνων, *tribuni*) για την προστασία των Ρωμαίων πολιτών, όμως αυτοί δεν ήταν εξουσιοδοτημένοι να θεσπίζουν νόμους. Γενικά, ο λαός ποτέ δεν κατάφερε να πετύχει κάποια ουσιαστική συμμετοχή στη νομοθεσία ή στα δικαστήρια (Κεφάλαιο 10).

Μια νέα κρίση ξέσπασε γύρω στο 450 π.Χ. όταν ο Άππιος Κλαύδιος Κράσος επέλεξε δέκα άνδρες (δέκαρχους) για να συντάξουν τους νέους ρωμαϊκούς νόμους. Αυτοί οι απροκάλυπτα φιλικόι προς τους πιστωτές νόμοι, η Δωδεκάδελτος (Νόμος των Δώδεκα Πινάκων), παρακινούσαν τους πληβείους σε νέα απόσχισι το 449. Όμως το γεγονός αυτό δεν εμπόδισε τη Σύγκλιτο να εντείνει τον έλεγχό της και να δολοφονήσει τους πολιτικούς που κατηγορήθηκαν ότι «είχαν βλέψεις στη βασιλεία», δηλαδή είχαν επιχειρήσει να στηρίξουν το λαϊκό αίτημα για ανακούφιση από το χρέος και την παραχώρηση εδαφών από την *ager publicus* που είχε κερδηθεί στους πολέμους με τους γείτονες Ιταλιώτες (Κεφάλαιο 11).

Στο Κεφάλαιο 12 περιγράφονται οι μετέπειτα εξεγέρσεις για το χρέος που προκάλεσαν τη θέσπιση του νόμου Λικίνιου – Σέξτιου το 367 για τη μείωση του επιτοκίου και τη μονοπώληση της δημόσιας γης. Μισό αιώνα αργότερα, ο νόμος

4. Αναφερόμενος στο «κοινό σώμα της παράδοσης όπου καταγράφονται οι κύριες εξελίξεις στην ιστορία της πόλης», ο Cornell (2005:52) επισημαίνει ότι «ο Κικέρων, ο Διόδωρος, ο Διονύσιος και ο Λίβιος συμφωνούν σε όλα τα βασικά σημεία (συχνά και στις λεπτομέρειες)». Βλ. επίσης Cornell, *Beginning of Rome* (1995).

Roetelia-Papiria απαγόρευσε τη *nexum* υποδούλωση λόγω χρέους. Αυτοί οι νόμοι που προστάτευαν τους οφειλέτες έπρεπε να επικυρωθούν ξανά και ξανά, επειδή η Σύγκλητος αρνιόταν την επιβολή τους, ενώ τα δικαστήρια, που ελέγχονταν από τους πατρικούς της Ρώμης, τους αγνοούσαν.

Ο Β΄ Καρχηδονιακός Πόλεμος της Ρώμης κατά της Καρχηδόνας (218-201) βρήκε τους εργολήπτες του στρατού [τις εταιρείες των «δημοσιώνων», βλ. Κεφάλαιο 13] να επιδίδονται σε μεγάλης κλίμακας απάτες, ενώ η Σύγκλητος εμποδίστηκε βίαια να ασκήσει δίωξη εις βάρος τους. Επίσης, αποτέλεσε μια ευκαιρία για την παραχώρηση δημόσιας γης στις πιο εύπορες οικογένειες όταν το ρωμαϊκό κράτος διαχειρίστηκε τις φαινομενικά πατριωτικές δωρεές τους, που είχαν τη μορφή κοσμημάτων και χρήματος, για την ενίσχυση της πολεμικής προσπάθειας, ως αναδρομικά δάνεια προς το δημόσιο, τα οποία έπρεπε να αποπληρωθούν. Μετά την ήττα της Καρχηδόνας από τους Ρωμαίους, οι δωρητές απαίτησαν αποζημίωση για τα όσα είχαν δώσει στο κράτος. Το μοναδικό περιουσιακό στοιχείο που διέθετε το θησαυροφυλάκιο ήταν η εύφορη γη της Καμπανίας νότια της Ρώμης. Οι πλουσιότερες οικογένειες φρόντιζαν ώστε η Σύγκλητος να τους παραδώσει το μεγαλύτερο μέρος της *ager publicus* αντί να το μοιράσει στους βετεράνους του πολέμου όπως υπαγόρευε η παράδοση (Κεφάλαιο 13).

Η κατάκτηση της Ελλάδας, της Μακεδονίας και της Καρχηδόνας στα μέσα του 2ου αιώνα πρόσφερε άφθονους δούλους, και μετά το 167 π.Χ. η Ρώμη επέβαλε τον ελάχιστο φόρο. Οι περισσότεροι δούλοι στάλθηκαν να εργαστούν σε αγροκτήματα στη Σικελία και άλλες περιοχές της Ιταλίας, και έτσι ορίστηκε το πλαίσιο για τους τρεις μεγάλους πολέμους των δούλων (το 135, το 104 και το 73 π.Χ.) και για έναν αιώνα εμφύλιου πολέμου από το 133 έως το 27 π.Χ., καθώς κορυφώθηκε η σύγκρουση μεταξύ δανειστών και χρεωστών. Ο Τιβέριος Γράκχος και εκατοντάδες οπαδοί του θανατώθηκαν το 133, ενώ το 121 δολοφονήθηκε ο αδελφός του Γάιος. Αυτές οι δολοφονίες πολιτικών που επιζητούσαν να περιοριστεί η εξουσία των δανειστών σχεδόν αποτέλεσαν τη «φυσιολογική» ολιγαρχική πολιτική στη Ρώμη μέχρι τη δολοφονία του Καίσαρα, και τις υπαγόρευε ο φόβος ότι οι λαοφιλείς ηγέτες θα αναζητούσαν στήριξη διαγράφοντας τα χρέη που όφειλαν οι φτωχοί (Κεφάλαιο 14).

Η αφθονία από τους φόρους υποτέλειας και τα ενοίκια που εισέπραττε η Ρώμη οδήγησε σε ένα κύμα δανεισμού από τις εύπορες ρωμαϊκές οικογένειες για την αγορά γης. Όταν όμως ο φόρος υποτέλειας από τη Μικρά Ασία διακόπηκε, ξέσπασε μια χρηματοπιστωτική κρίση. Οι δανειστές απαίτησαν την αποπληρωμή των δανείων τους, εξαναγκάζοντας σε πωλήσεις και στο σκάσιμο της έγγειας φούσκας. Το 89 π.Χ. δολοφονήθηκε ο πραιτορας Ασέλλιος επειδή επιχείρησε να εφαρμόσει προγενέστερους ρωμαϊκούς νόμους που προστάτευαν τους οφειλέτες. Τελικά, η κρίση επιλύθηκε με τη μείωση των οφειλών κατά 75% σε αντιστοιχία με την πτώση των τιμών γης. Έτσι, σταθεροποιήθηκε η αγοραστική δύναμη των δανείων ως προς τη γη, το βασικό ενέχυρο και αντικείμενο του ρωμαϊκού δανεισμού προς τους ευκατάστατους πολίτες (Κεφάλαιο 15).

Η κατάκτηση της Μικράς Ασίας από τη Ρώμη και οι ληπτικές απαιτήσεις της

για φόρο υποτέλειας οδήγησε στο ξέσπασμα των Μιθριδατικών Πολέμων (88-63 π.Χ.), που ξεκίνησαν όταν αναφέρθηκε ο θάνατος 80.000 Ρωμαίων στον «Εσπερινό της Εφέσου». Η Ρώμη έστειλε μια σειρά στρατηγούς που λεπλάτψαν την επαρχία, επέβαλαν πολεμικές αποζημιώσεις και ευθυγραμμίστηκαν με τις εταιρείες των δημοσιώνων για τη λεπλασία των ναών και της δημόσιας περιουσίας. Οι απόπειρες της Συγκλήτου να ανακόψει τη διαφθορά και την παράνομη αρπαγή καταπνίγηκαν, καθώς οι δημοσιώνες ήλεγχαν τα δικαστήρια (Κεφάλαιο 16).

Η λεπλασία της Μικράς Ασίας και της Ελλάδας από τον Σύλλα τού επέτρεψε να επαναφέρει τα γεμάτα λάφυρα στρατεύματά του στη Ρώμη το 82 και να επιβάλει ένα ολιγαρχικό πολίτευμα που κατήργησε τα λιγοστά κέρδη που είχαν αποκομίσει οι πληβείοι κατά τους προηγούμενους αιώνες. Το βασίλειο του τρόμου που εγκαθίδρυσε ο Σύλλας ενθάρρυνε τους οπαδούς του να δολοφονήσουν τους αντιπάλους του και να κατασχέσουν τις περιουσίες τους, με επικεφαλής εκείνες τις οικογένειες που είχαν στηρίξει τον δημοφιλή στρατηγό Μάριο. Ακολούθησαν εκτεταμένες χρεοκοπίες, ανάμεσά τους και εύπορων ατόμων που είχαν λάβει μεγάλα δάνεια για να αγοράσουν γη ή δημόσια αξιώματα. Ήδη το 63 πολλοί οφειλέτες, πλούσιοι και φτωχοί, στήριξαν το σχέδιο του Κατιλίνα για τη δολοφονία του Κικέρωνα και άλλων αντιπάλων της διαγραφής του χρέους, όμως η εξέγερσή τους καταπνίγηκε από τον στρατό της Συγκλήτου (Κεφάλαιο 17).

Με επικεφαλής τον Κάτωνα, τον Κικέρωνα και τον γαμπρό του Κάτωνα Βίβουλο, η Σύγκλητος αντιτάχθηκε σε οποιαδήποτε φιλολαϊκή μεταρρύθμιση, ακόμα και στην παραχώρηση γης στους βετεράνους του πολέμου. Εξαιτίας αυτού, ο Πομπήιος ήρθε σε ρήξη με την ολιγαρχία της Συγκλήτου και συμπορεύτηκε με τον Κράσσο, τον πλουσιότερο άνθρωπο της Ρώμης, και τον Καίσαρα, συγκροτώντας την Πρώτη Τριανδρία (60-53) και συμμαχώντας με τη λαϊκή συνέλευση και τους δημάρχους. Βλέποντας ότι μόνο με την ένοπλη βία μπορούσε ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα να πετύχει, ο Καίσαρας φρόντισε να διοριστεί για μια πενταετία στρατιωτικός διοικητής στην Ισπανία και τη Γαλατία, και αργότερα η θητεία του παρατάθηκε για μια δεκαετία. Έτσι, συγκέντρωσε αρκετά χρήματα και πιστά στρατεύματα για να βαδίσει προς τη Ρώμη και να κατακτήσει την εξουσία το 49 (Κεφάλαιο 18).

Η άνοδος του Καίσαρα στην εξουσία ήταν η τελευταία ευκαιρία για την αποκατάσταση της ισορροπίας. Στο διάστημα 49-44 (η χρονολόγηση δεν είναι σαφής) στήριξε έναν νόμο περί χρεοκοπίας που ανακούφισε τους καταχρεωμένους γαιοκτήμονες, μειώνοντας τα χρέη τους κατ' αναλογία με την κατά 25% μείωση των τιμών γης. Ωστόσο, ο Καίσαρας ήταν αντίθετος στην ευρεία διαγραφή των χρεών, την οποία περίμεναν πολλοί Ρωμαίοι χωρίς ιδιοκτησία. Αυτή η μετριοπάθειά του δεν εμπόδισε τους ολιγάρχες της Συγκλήτου να τον δολοφονήσουν, καθώς φοβούνταν ότι εκείνος θα αξιοποιούσε τη δημοφιλία του «επιδιώκοντας τη βασιλεία» για να εφαρμόσει πιο φιλολαϊκές μεταρρυθμίσεις. Η επακόλουθη εσωτερική σύγκρουση έφερε το τέλος της Δημοκρατίας, όταν ο υιοθετημένος κληρονόμος του Καίσαρα, ο Οκταβιανός, νίκησε τους αντιπάλους του Βρούτο, Κάσσιο και τελικά τον Αντώνιο

στη ναυμαχία του Άκτιου το 31 π.Χ. και, στη συνέχεια, υπαγόρευσε στη Σύγκλητο να τον ορίσει *princeps* και αύγουστο το 27 π.Χ. (Κεφάλαιο 19).

Η Σύγκλητος απώλεσε την εξουσία της και έγινε απλώς μια τελετουργική ελίτ, καθώς ο έλεγχος περνούσε στα χέρια των στρατιωτικών ηγετών. Οι μικροκαλλιεργητές που είχαν χάσει τη γη τους διαπίστωσαν ότι η κύρια επαγγελματική επιλογή τους ήταν να ενταχθούν στον στρατό ως μισθοφόροι υπό την ηγεσία στρατηγών που τους υπόσχονταν λάφυρα και, ως βετεράνοι, να εγκατασταθούν στα νέα κατακτημένα εδάφη. Όμως, η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ήταν βασικά ένα πρότυπο για τον τρόπο με τον οποίο η Δημοκρατία είχε ορίσει τους κανόνες της για την πίστωση και την κατοχή γης. Οι πιο πλούσιες οικογένειες διέθεταν τις περισσότερες εισπράξεις τους από ενοίκια και τόκους στην επέκταση της έγγειας ιδιοκτησίας τους και στην τοκογλυφία, και μεταβίβαζαν τα φορολογικά βάρη σε τοπικούς υπαλλήλους και μικροκαλλιεργητές. Το 118 μ.Χ., όταν ο αυτοκράτορας Αδριανός αναγκάστηκε να κάψει τους φορολογικούς καταλόγους για την κατάργηση των ληξιπρόθεσμων οφειλών, όπως θα έκανε ξανά ο Μάρκος Αυρήλιος το 178, εκείνοι που κυρίως ευεργετήθηκαν από αυτή τη διαγραφή του χρέους ήταν οι πλούσιοι που είχαν καταφέρει να καθυστερήσουν την πληρωμή των φόρων τους (Κεφάλαιο 20).

Η Δυτική Αυτοκρατορία κατέρρευσε όταν δεν υπήρχε πλέον γη για κατάληψη ούτε νομισματικό απόθεμα για λεηλασία. Οι ρωμαϊκές απαιτήσεις για φορολογικά έσοδα ανάγκαζαν τους μικροκαλλιεργητές να δανείζονται από ιδιώτες πιστωτές και γαιοκτήμονες, με αποτέλεσμα να χάνουν τη γη τους, που περνούσε στα χέρια της ολιγαρχίας των πιστωτών, οι οποίοι απέρριπταν κάθε κρατική εξουσία που μπορούσε να τους φορολογήσει ή να αποκαταστήσει την πλατιά κατοχή γης. Ήδη τον 5ο αιώνα μ.Χ. δεν γινόταν καν συζήτηση για αναδιανομή της γης ή για διαγραφή των χρεών. Καθώς η Ύστερη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία έγινε ξέφραγο αμπέλι, οι στερνές ώρες της προκάλεσαν μια βαθιά απέχθεια για την πολυτέλεια εν μέσω ενός φτωχοποιημένου κόσμου που τα βάσανά του ολοένα πολλαπλασιάζονταν. Ήδη τον 4ο αιώνα η χριστιανική Εκκλησία επέβαλε την απαγόρευση της χορήγησης έντοκων δανείων από τα μέλη του ιερατείου, και με τον καιρό από τους κοσμικούς, χωρίς να προβληθεί αντίσταση από τους πλούσιους (Κεφάλαιο 21).

Όμως, ο χαρακτήρας της χριστιανιστικής μεταβλήθηκε καθώς ο χριστιανισμός έγινε επίσημη θρησκεία του ρωμαϊκού κράτους επί Κωνσταντίνου. Αντί για το αρχικό νόημα της Κυριακής Προσευχής ως κάλεσμα για την «άφεση» των προσωπικών οφειλών, οι νέες αμαρτίες που ζητούσαν συγχώρεση ήταν εγωτιστικές και, για τον ιερό Αυγουστίνου, αυτές ιδίως ήταν οι σεξουαλικές ορμές. Η οικονομική διάσταση εξαφανίστηκε (Κεφάλαιο 22).

Στο Κεφάλαιο 23 εξετάζεται πώς η ολιγαρχική ιδεολογία και οι νομικές παραδόσεις της Ρώμης σφυρηλάτησαν τις αντίστοιχες της Δύσης. Η σύγχρονη προστασία των δανειστών και η απόρριψη των δημόσιων ρυθμίσεων έχουν τις ρίζες τους στη ρωμαϊκή ολιγαρχία που θεωρούσε ιερή υποχρέωση των οφειλετών να εκχωρούν τη γη τους και την προσωπική ελευθερία τους στους δανειστές. Η αποδοχή των

απόψεων των ίδιων των Ρωμαίων ιστορικών που επέκριναν αυτή την ολιγαρχική δυναμική του χρέους θα ισοδυναμούσε με αμφισβήτηση της δικής μας δυτικής πρακτικής που εφαρμόζει φιλικές προς τους δανειστές πολιτικές και εμπνέεται από τη φιλοσοφία της ελεύθερης αγοράς. Η σύγχρονη ευνοϊκή προς τους δανειστές ιδεολογία έχει διαμορφώσει τις πρόσφατες οικονομικές ερμηνείες της αρχαιότητας που δείχνουν ολοένα και περισσότερη συμπάθεια για τις ολιγαρχικές πολιτικές της Ρώμης. Η παρακμή και η πτώση της Ρώμης αποδίδονται κυρίως στην αρπακτικότητα της Αυτοκρατορίας και όχι στη δυναμική του χρέους και στην αποτυχία των εσωτερικών αγώνων της για την εξασφάλιση της ευημερίας του λαού της μέσα από τη μεταρρύθμιση της υποδούλωσης λόγω χρέους και της προσφοράς στους πολίτες των μέσων για την αυτοσυντήρησή τους.

Χρονολόγιο των κρίσεων χρέους και των αγώνων για τη γη στην Ελλάδα και τη Ρώμη

8ος αιώνας π.Χ.: Το έντοκο χρέος μεταφέρεται από την Εγγύς Ανατολή στην Ελλάδα και την Ιταλία χωρίς την παράδοση των διαγραφών χρέους της Νέας Αρχής.

Μέσα 7ου-μέσα 6ου αιώνα π.Χ.: Λαϊκοί μεταρρυθμιστές («τύραννοι») έρχονται στην εξουσία στην Κόρινθο, τα Μέγαρα, τη Σικυώνα και σε άλλες ελληνικές πόλεις, ανατρέποντας την έγγεια αριστοκρατία (στην οποία συχνά συγκαταλέγονται και μέλη του δικού τους οίκου), αναδιανέμουν τη γη και διαγράφουν τα χρέη.

Αρχές 6ου αιώνα π.Χ.: Η Σπάρτη αποτρέπει μια πολιτική κρίση για το χρέος και την αναδιανομή της γης. Οι «λυκούργιοι νόμοι» καταργούν τον άργυρο ως χρήμα και μοιράζουν τα κατακτημένα εδάφη της Μεσσηνίας, υποβιβάζοντας τον πληθυσμό της σε είλωτες που υπηρετούν τους Σπαρτιάτες πολίτες.

594: Όταν η Αθήνα περνά μια παρόμοια κρίση χρέους και γης, εκχωρείται στον Σόλωνα (περ. 638-558) η εξουσία ώστε να δράσει ως *άρχων*. Εκείνος διαγράφει τα χρέη, απαγορεύει την υποδούλωση λόγω χρέους των Αθηναίων, καθώς και την ιδιοκτησία γης από ξένους (εμποδίζοντας έτσι τις κατασχέσεις από τους ξένους δανειστές), αποφεύγει όμως την αναδιανομή της γης που εφαρμόζεται σε άλλες πόλεις.

509: Ο τελευταίος βασιλιάς της Ρώμης, ο Λεύκιος Ταρκύνιος ο Υπερήφανος, ανατρέπεται. Η Δημοκρατία (*Res publica*) στηρίζει τη διακυβέρνηση στην ολιγαρχική εξουσία. Η επακόλουθη ταξική σύγκρουση επιβάλλει τη λιτότητα.

508: Ο Κλεισθένης αλλάζει σε γεωγραφική βάση τη δομή των φυλών και του εκλογικού συστήματος της Αθήνας, διαχέοντας τον ολιγαρχικό έλεγχο και ανοίγοντας τον δρόμο για τη δημοκρατία που θα ακολουθούσε.

494: Πρώτη Απόσχιση των Ρωμαίων πληβείων, κυρίως των οφειλετών που αρνήθηκαν να πολεμήσουν μέχρις ότου ανακληθεί η καθυπόταξή τους. Εισάγεται ο θεσμός των δημάρχων των πληβείων, αλλά η Σύγκλητος διατηρεί πεισματικά την εξουσία της.

486: Ο Σπούριος Κάσσιος εισάγει στη Ρώμη έναν αγροτικό νόμο, γεγονός που οδηγεί στη δολοφονία του το 485.

482: Οι Αθηναίοι αποφασίζουν με ψηφοφορία να διαθέσουν το οικονομικό πλεόνασμα από τα αργυρωρυχεία του Λαυρίου για να συγκροτήσουν το ναυτικό τους.

450-449: Η Δωδεκάδελτος της Ρώμης διατηρεί τον θεσμό *nexus* της καταναγκαστικής εργασίας, αλλά μειώνει το ετήσιο επιτόκιο σε $8\frac{1}{3}\%$ ($1/12$) και επιβάλλει τετραπλάσιο πρόστιμο για υπερβολικό τόκο. Ωστόσο, οι πιστωτές κατ' επανάληψη αγνοούν αυτή την παράδοση και έτσι ο νόμος θεσπίζεται εκ νέου το 357.

449: Δεύτερη Απόσχιση των Πληβείων της Ρώμης που επιλύεται από τους νόμους Βαλέριου – Οράτιου.

439: Ο Σπούριος Μαίλιος δολοφονείται επειδή πρότεινε τη διανομή της γης στους πληβείους και τους Λατίνους συμμάχους.

390: Οι στρατιές των Γαλατών λεπλατούν τη Ρώμη, αφήνοντας στο πέρασμά τους λιμό, καθώς οι σοδειές καταστρέφονται.

384: Ο Μ. Μάνλιος Καπιτωλίνος, ο πρώτος Ρωμαίος πατρίκιος που δρα ως λαϊκιστής, δολοφονείται επειδή υπερασπίστηκε τους οφειλέτες μέσω της πώλησης δημόσιων γαιών για την εξόφληση των χρεών τους, κατηγορήθηκε για συγκλητικούς για υπεξαίρεση και τους πίεσε να αποζημιώσουν τους οφειλέτες.

380-378: Για την αντιμετώπιση της αρπαγής γης από τις ρωμαϊκές ελίτ, διορίζονται δύο κήνσορες για να διεξαγάγουν μια απογραφή περιουσιών, όμως η Γερουσία τους εμποδίζει να το κάνουν.

367: Ο νόμος Λικίνιου – Σέξτιου της Ρώμης περιορίζει την έκταση της προσωπικής έγγειας περιουσίας στα 500 πλέθρα (125 έικρ). Η νομοθεσία επιτρέπει στους οφειλέτες να αφαιρούν τις πληρωμές φόρου από το αρχικό κεφάλαιο του δανείου και να εξοφλούν το υπόλοιπο σε τρία χρόνια αντί για μία εφάπαξ πληρωμή.

357: Το μέγιστο επιτόκιο στη Ρώμη σταθεροποιείται στο $1/12$, μια ουγκιά ανά λίβρα (= $8\frac{1}{3}\%$). Το 352 διορίζεται μια δημόσια επιτροπή για τον δανεισμό χρημάτων ώστε οι Ρωμαίοι οφειλέτες να μην κινδυνεύουν να υποδουλωθούν και να χάσουν τη γη τους – μια πρακτική που αναβίωσε κατά την κατάσταση έκτακτης ανάγκης στη διάρκεια του Καρχηδονιακού Πολέμου του 217.

περ. 356 έως 350: Ο Έλληνας στρατιωτικός συγγραφέας Αινείας ο Τακτικός γράφει

στο εγχειρίδιό του περί στρατιωτικής στρατηγικής ότι ο τρόπος για την απελευθέρωση μιας πόλης είναι η υπόσχεση ότι οι υποδουλωμένοι λόγω χρέους θα απελευθερωθούν και τα χρέη τους θα διαγραφούν. Αντίστοιχα, για τους στρατηγούς που εξαπολύουν μια επίθεση, ο τρόπος για να παραδοθεί μια πόλη ή να αυτομολήσει ο στρατός της είναι να δοθεί η ίδια υπόσχεση της διαγραφής των χρεών και της απελευθέρωσης των υποδουλωμένων λόγω χρέους.

347: Το νόμιμο επιτόκιο της Ρώμης μειώνεται κατά το ήμισυ, φτάνοντας το $4\frac{1}{6}$, ενώ κηρύσσεται μια αναστολή για τα υπάρχοντα χρέη που πρέπει να αποπληρωθούν σε τέσσερις ίσες δόσεις. Για την περαιτέρω εκτόνωση της κατάστασης, αναστέλλεται ο πολεμικός φόρος *tributum*.

342: Ο πληβείος δήμαρχος Λεύκιος Γενούκιος κινείται προς την κατεύθυνση της άμεσης απαγόρευσης του τόκου, όμως σύντομα αποδεικνύεται ότι η κίνηση αυτή ήταν νεκρό γράμμα.

326 ή 313: Μετά τις λαϊκές εξεγέρσεις, ο ρωμαϊκός νόμος *Poetelia-Papiria* απαγορεύει την καταναγκαστική εργασία λόγω χρέους.

289: Ιδρύεται στη Ρώμη νομισματοκοπείο και διορίζεται ένας *tresviri monetales*, υπεύθυνος για την κοπή νομισμάτων.

287: Όταν τα προβλήματα του χρέους αναγκάζουν για άλλη μια φορά τους πληβείους της Ρώμης σε απόσχισι, ο Κούντιος Ορτένσιος αναγορεύεται δικτάτορας ώστε να εκτονωθεί η κατάσταση. Ο νόμος του *lex Hortensia* καταργεί την πολιτική διάκριση ανάμεσα σε πληβείους και πατρικίους, καθώς παραχωρεί στη συνέλευση των πληβείων κάποια πρόσθετη εξουσία σε σχέση με εκείνη της Γερουσίας.

280-250: Η ολιγαρχική Κορινθιακή Συμμαχία, με επικεφαλής τη Μακεδονία, καταστέλλει τις εξεγέρσεις στα νησιά Νάξος, Αμοργός, Κίος και Σύρος, που ζητούσαν μεταρρυθμίσεις στο χρέος και τη γη.

264-241: Α΄ Καρχηδονιακός Πόλεμος. Ακολουθεί ένας δεύτερος το 218-201.

245-241: Ο βασιλιάς της Σπάρτης Άγις επιχειρεί μεταρρυθμίσεις στο χρέος και τη γη.

235-222: Ο βασιλιάς της Σπάρτης Κλεομένης αρχίζει το 229 τον πόλεμο κατά της Αχαϊκής Συμπολιτείας. Το 227 εισάγει τις μεταρρυθμίσεις του στο χρέος και τη γη, επιδιώκοντας να επαναφέρει τη θρυλική εξισωτική ηθική του Λυκούργου και να αποκαταστήσει έναν στρατό ελεύθερων αγροτών που κατέχουν γη. Το 222 πττάται από τη Μακεδονία στη Σελλασία.

225-224: Η Κόρινθος εξεγείρεται για να στηρίξει τον Κλεομένη ενάντια στην ολιγαρχία έχοντας την ελπίδα της διαγραφής του χρέους, όμως ο Κλεομένης δεν καταφέρνει να την επιβάλλει, και η Μακεδονία τον αναγκάζει να εγκαταλείψει τη βόρεια Ελλάδα και να επιστρέψει στη Σπάρτη.

220-217: Στην Ελλάδα ξεσπά ο «Κοινωνικός Πόλεμος» με τη Σπάρτη και την Αιτωλική Συμπολιτεία της ενάντια στη Μακεδονία. Το επαναστατικό αίσθημα στην Αιτωλική Συμπολιτεία εκφράζεται από τους φτωχοποιημένους οφειλότες.

207-192. Ο Νάβις κυβερνά στη Σπάρτη. Εξορίζει πολλές από τις επιφανείς οικογένειες πιστωτών και προωθεί τη διαγραφή του χρέους σε γειτονικές περιοχές της Ελλάδας.

201: Μετά τον Β΄ Καρχηδονιακό Πόλεμο, η Ρώμη επιβάλλει τεράστιες αποζημιώσεις στην ηττημένη Καρχηδόνα, και οι πλούσιοι χορηγοί της πολεμικής προσπάθειας του 210 ζητούν αποζημιώσεις, υποστηρίζοντας ότι οι δωρεές τους ήταν στην πραγματικότητα δάνεια. Τα χρήματα αυτά έπρεπε να καταβληθούν σε τρεις δόσεις.

200: Μετά την πληρωμή δύο δόσεων, το θησαυροφυλάκιο είναι άδειο και η Ρώμη δεν διαθέτει ως περιουσιακό στοιχείο παρά μόνο τη δημόσια γη, κυρίως την εύφορη Καμπανία. Αντί για την εγκατάσταση βετεράνων του πολέμου όπως συνθηζόταν, η γη αυτή παραχωρείται σε πλούσιους χορηγούς του πολέμου έναντι της πληρωμής της τρίτης δόσης και προβλέπεται να φορολογείται μόνο με το νόμιμο ποσοστό. Από το 198 ξένοι δούλοι εισάγονται σε μαζική κλίμακα για να καλλιεργήσουν τα λατιφούντια που δημιουργήθηκαν.

193: Ο Σεβρώνιος νόμος επεκτείνει το ανώτατο ρωμαϊκό επιτόκιο του $8\frac{1}{3}\%$ της Δωδεκαδέλτου ώστε να ισχύει και για τους μη Ρωμαίους εντός των επεκτεινόμενων επαρχιών της Δημοκρατίας.

192: Ο Νάβις πτάται όταν οι ολιγαρχικές πόλεις ζητούν τη βοήθεια των Ρωμαίων. Η Σπάρτη αναγκάζεται να ενταχθεί στην Αχαϊκή Συμπολιτεία. Μετά τη συνθήκη ειρήνης της Απάμειας του 188, η Ελλάδα περνά στη ρωμαϊκή σφαίρα επιρροής.

179: Ο Περσέας, ο τελευταίος Μακεδόνας ηγεμόνας της μεταλεξανδριανής δυναστείας των Αντιγονιδών, εγκαινιάζει τη βασιλεία του δίνοντας αμνηστία στους εξόριστους και διαγράφοντας τα χρέη που οφείλονταν στον θρόνο. Στην κίνηση αυτή αντιτίθεται η Ρώμη που ανησυχεί για τη διάδοση του αιτήματος για διαγραφή των χρεών σε ολόκληρη την Ελλάδα.

176: Η Ρώμη αναθέτει στον Άππιο Κλαύδιο Πούλχερ την καταγραφή των χρεών στην Αιτωλία και τη Θεσσαλία ώστε να αποφευχθεί η συμπίρρευσή τους με τον Περσέα.

168: Ο Περσέας πτάται στην Πύδνα από τους Ρωμαίους, που τερματίζουν τη μοναρχία μετά την προσπάθεια του Περσέα να εξασφαλίσει τοπική υποστήριξη μέσω της υπόσχεσης της διαγραφής των χρεών.

167: Η εισροή λαφύρων από την Ελλάδα επιτρέπει στη Ρώμη να διακόψει τη φορολόγηση των ιταλικών εδαφών που κατέχονταν από τους πολίτες της (αν και οι λατινικές και οι ιταλικές πόλεις εξακολουθούσαν να καταβάλλουν τον φόρο *tributum*). Μετά τη μάχη της Λευκόπετρας της Κορίνθου το 146, η Ρώμη εντάσσει την Ελλάδα στη δική της μακεδονική επαρχία.

144: Οι ηγέτες της Δύμης καταδικάζονται σε θάνατο επειδή πυρπόλησαν τα δημόσια αρχεία και τους καταλόγους των χρεών.

133: Ο Άππαλος Γ΄ της Περγάμου κληροδοτεί το βασίλειό του στη Ρώμη. Ο Αριστόνικος, ο τοπικός διεκδικητής του θρόνου, κινητοποιεί τον πληθυσμό ενάντια στη Ρώμη με την υπόσχεση ότι θα διαγράψει τα χρέη και θα ιδρύσει την «Πολιτεία του Ήλιου» (Ηλιούπολη), ένα πολιτικό ιδεώδες που πηγή έμπνευσής του ίσως ήταν ο στωικός φιλόσοφος Βλόσιος. Το 130 ο Αριστόνικος πτάται, και το 129 η Πέργαμος γίνεται ρωμαϊκή επαρχία με το όνομα «Ασία». Η Ρώμη εξουδετερώνει τα τοπικά στρατεύματα δηλητηριάζοντας το δίκτυο ύδρευσης. Λεπλατεί τους τοπικούς ναούς και επιβάλλει στη Μικρά Ασία τεράστιες αποζημιώσεις με τη μορφή χρέους, ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για μισό και πλέον αιώνα πολεμικών συγκρούσεων. Ο τακτικός φόρος υποτέλειας αρχίζει το 126.

133-27: Ο εσωτερικός εμφύλιος πόλεμος της Ρώμης διεξάγεται κυρίως γύρω από το ζήτημα του χρέους. Το 133, οι αδελφοί Τιβέριος και Γάιος Γράκκος τάσσονται υπέρ της μεταρρύθμισης στη γη (κυρίως για να περιοριστεί η έκταση των μεγάλων γαιοκτησιών και να διανεμηθεί η γη στους φτωχούς). Επίσης, προωθούν μια οικονομική μεταρρύθμιση με τη δημιουργία των δημοσιών (*publicani*), που τα μέλη τους ανήκουν στην τάξη των ιππέων και δρουν ως πιστωτές και επιχειρηματίες αποσπώντας αυτή τη λειτουργία από τους συγκλητικούς. Το 133, ο Τιβέριος Γράκκος εκτελείται από ολιγαρχικούς συγκλητικούς – είναι ο πρώτος δήμαρχος που δολοφονείται.

123-121: Ο Γάιος Γράκκος, αδελφός του Τιβέριου, συνεχίζει το μεταρρυθμιστικό τους πρόγραμμα και εκλέγεται δήμαρχος, αλλά αυτός και ο επίσης δήμαρχος Μ. Φούλβιος Φλάκκος και οι υποστηρικτές τους σκοτώνονται το 121, όταν καταλαμβάνουν τον Αβεντίνο Λόφο.

111: Ο ολιγαρχικός Αγροτικός Νόμος χαρακτηρίζει όλες τις κατειλημμένες δημόσιες εκτάσεις ιδιοκτησία των τωρινών κατόχων τους, συντρίβοντας τις ελπίδες των πληβείων για μεταρρύθμιση στη γη.

100: Ο δήμαρχος Λ. Αππουλήιος Σατουρνίνος, με τη στήριξη του υπάτου Γάιου Μάριου, προωθεί μια μεταρρύθμιση για το πρόβλημα της γης, όμως οι *optimates* αντιδρούν αρνητικά. Στη διάρκεια της ψηφοφορίας, ο επικεφαλής υποψήφιος των *optimates*, ο Γάιος Μέμμιος, ξυλοκοπείται μέχρι θανάτου, ενώ οι σύμμαχοι του Μάριου, ο Σατουρνίνος και ο Γ. Σερβίλιος Γλαυκίας θανατώνονται, καθώς και πολλοί οπαδοί τους, ώστε να αποφευχθεί μια λαϊκή εξέγερση.

92: Αφού υπηρέτησε ως απεσταλμένος του Κ. Μούκιου Σκαιβόλα (υπάτου το 95) για να εξαλείψει την αρπακτική συμπεριφορά των δημοσιώνων και των τοκογλύφων στην Ασία, ο Π. Ρουτίλιος Ρούφος δικάζεται για κακοδιοίκηση σε μια περιβόητη διαστρέβλωση της δικαιοσύνης από τους ιππείς που αντιμάχονται την απόπειρά του να ανακόψει τις εκβιαστικές πρακτικές τους. Εκείνος επιλέγει να εξοριστεί από τη Ρώμη και να εγκατασταθεί στη Σμύρνη, στην οποία οι κάτοικοί της τον υποδέχονται θερμά. Παρέμεινε εκεί μέχρι τον θάνατό του μετά το 78.

89: Ο πραιτορας Ασέλλιος δολοφονείται επειδή ζήτησε την επαναφορά της Δωδεκαδέλτου που τιμωρούσε τους δανειστές με τετραπλάσιο ποσό όταν επέβαλλαν υπερβολικό επιτόκιο (πάνω από 8 $\frac{1}{3}$ %). Οι οφειλότες κινητοποιήθηκαν ζητώντας «νέα λογιστικά βιβλία», δηλαδή μια διαγραφή κέρδους του τύπου Νέας Αρχής.

88: Ο Εσπερινός της Εφέσου: Μέχρι 80.000 Ρωμαίοι θανατώνονται στη Μικρά Ασία ως αντίποινα για τους Ρωμαίους φοροσυλλέκτες και πιστωτές. Στο διάστημα 88-85, ο Μιθριδάτης μετατρέπει σε γενικευμένο πόλεμο κατά της Ρώμης αυτό που το 92 είχε αρχίσει ως τοπική πολεμική σύγκρουση.

86: Ο ύπατος Λ. Βαλέριος Φλάκκος (διαδεχόμενος τον Μάριο που πέθανε στη διάρκεια της θητείας του) προτείνει τη *Lex Valeria de aere alieno* που μειώνει τα χρέη κατά τα τρία τέταρτα. Αυτό αντανακλά το μέγεθος της πτώσης των τιμών γης, καθιερώνοντας τη συσχέτιση μεταξύ της αξίας γης και των χρεών, η οποία θα χαρακτήριζε τη *cessioa bonorum* του Καίσαρα το 49.

86-85: Ο Ρωμαίος στρατηγός Σύλλας, αφού το 88 βάδισε προς τη Ρώμη για να καταλάβει την εξουσία, λεπλατεί τη Μικρά Ασία και επιβάλλει έναν τεράστιο φόρο υποτέλειας, αναγκάζοντας πολλές πόλεις και ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού να χρεωθούν σε Ιταλιώτες τραπεζίτες. Με τον τρόπο αυτόν, ο Σύλλας γίνεται το 83 ο πλουσιότερος άνθρωπος στη Ρώμη. Ο στρατός του καταλαμβάνει ξανά την πόλη και, στη διάρκεια της δικτατορίας του, το 92-79, ο Σύλλας εξοντώνει πολλούς αντιπάλους του.

73-71: Εξέγερση των δούλων με επικεφαλής τον Θρακιώτη αιχμάλωτο πολέμου Σπάρτακο.

70: Η Ρώμη κηρύσσει αναστολή του πολεμικού φόρου υποτέλειας στη Μικρά Ασία, ο οποίος είχε εξαπλασιαστεί από τα 20.000 τάλαντα που είχε επιβάλει το 84 ο Σύλλας στα 120.000 τάλαντα, παρόλο που ήδη 40.000 τάλαντα είχαν καταβληθεί – και χωρίς να συμπεριληφθούν οι λεπλατημένοι θησαυροί των μικρασιατικών ναών. Ο τοπικός Ρωμαίος στρατηγός Λούκουλλος επιβάλλει επιτόκιο 12% και ορίζει ότι όταν οι καταβληθέντες τόκοι υπερβαίνουν το αρχικό δανειακό κεφάλαιο, το χρέος πρέπει να θεωρείται εξοφλημένο. Η εργατική υπηρεσία λόγω χρέους περιορίζεται στο ένα τέταρτο του εισοδήματος του χρεώστη.

63-62: Εξέγερση του Κατιλίνα με αφορμή το χρέος. Ο ίδιος και περίπου τρεις χιλιάδες οπαδοί του σκοτώνονται στη μάχη. Σημαντικό συστατικό του προγράμματός τους (το οποίο ο Κικέρων είχε χαρακτηρίσει «συνωμοσία») αποτελεί η διαγραφή των χρεών.

60: Στον εμφύλιο πόλεμο που ακολούθησε, ο Πομπήιος, ο Κράσος και ο Καίσαρας συγκροτούν την Πρώτη Τριανδρία. Τον επόμενο χρόνο, το 59 π.Χ., ο Ιούλιος Καίσαρας εκλέγεται ύπατος. Διαγράφει το ένα τρίτο των χρεών που όφειλαν στο δημόσιο θησαυροφυλάκιο οι ιππείς ως εργολήπτες στην Ασία.

56-50: Ο Βρούτος χορηγεί δάνειο στην κυπριακή πόλη Σαλαμίνα με επίσιο επιτόκιο 48% και στέλνει τον Σκάππιο να υπηρετήσει ως επικεφαλής του ιππικού στις δυνάμεις του πεθερού του, του Άππιου Κλαύδιου Πούλχερ, και να πολιορκήσει τους αξιωματούχους Σαλαμίνιους στην έδρα της γερουσίας τους, με αποτέλεσμα πέντε από αυτούς να πεθάνουν από αστία. Όταν ο Κικέρων διαδέχεται τον Άππιο ως διοικητής της Κιλικίας, ο Βρούτος του ζητά να αναθέσει στον Σκάππιο να συνεχίσει τη συλλογή των χρεών. Καθώς έχει καθορίσει το νόμιμο επιτόκιο στο 12%, ο Κικέρων αρνείται να συμμορφωθεί, όμως παρακάμπτει το ζήτημα αφήνοντας τον διάδοχό του να λάβει την τελική απόφαση.

49: Ο Καίσαρας βαδίζει προς τη Ρώμη και νικά τον Πομπήιο και τους υποστηρικτές του. Επιτρέπει στους δανειστές να αφαιρέσουν τους τόκους από το αρχικό κεφάλαιο και θεσπίζει τον πρώτο ρωμαϊκό νόμο περί χρεοκοπίας, όμως ανακουφίζει την πίεση λόγω χρέους μόνο για τους εύπορους. Χάρη στην καισαρική *cessio bonorum*, οι οφειλότες δεν αναγκάζονται να ξεπουλήσουν σε συνθήκες πίεσης την περιουσία τους, καθώς τους επιτρέπεται να υπολογίσουν την αξία της ακίνητης περιουσίας τους στις τιμές που ίσχυαν πριν από τον εμφύλιο πόλεμο. Για να στηρίξει τις καταρρέουσες τιμές γης, ο Καίσαρας επίσης επιβάλλει τα δύο τρίτα όλων των περιουσιακών στοιχείων να κατέχονται με τη μορφή ιταλικών ακινήτων, κάτι που δεν ανακουφίζει ιδιαίτερα τους ακτήμονες και τους μικροϊδιοκτήτες γης. Οι δημαγωγοί Καίλιος Ρούφος και Μίλων σκοτώνονται αφού τέθηκαν επικεφαλής μιας λαϊκής εξέγερσης που ζητούσε τη διαγραφή των χρεών.

47: Ο Π. Κορνήλιος Δολαμπέλλας επίσης προπαγανδίζει τη διαγραφή των χρεών, αλλά οι οπαδοί του σκοτώνονται όταν πολιορκούν την Αγορά. Αυτή είναι η τελική ήττα για τους χρεωμένους φτωχούς της Ρώμης. Έκτοτε ο δανεισμός περιορίζεται κυρίως στις τάξεις των πλουσίων.

44: Ο Καίσαρας διορίζεται ισόβιος δικτάτορας, αλλά δολοφονείται στη Σύγκλητο από ηγέτες της ολιγαρχίας.

31: Ο Οκταβιανός νικά τον Αντώνιο στο Άκτιο, και το 27 η Γερουσία τού δίνει τους τίτλους του αυγούστου και του *princeps* (του πρώτου πολίτη).

27 π.Χ.-235 μ.Χ.: Το ρωμαϊκό *Principate*, η πρώτη φάση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας: δώδεκα αυτοκράτορες σε διάρκεια 262 χρόνων.

1ος αιώνας μ.Χ.: Ο Ιησούς επιχειρεί να αναβιώσει τη μωσαϊκή παράδοση του Ιωβηλαίου Έτους. Στο πρώτο του κήρυγμα (Κατά Λουκάν 4) αναγγέλλει ότι ήρθε για να κηρύξει το Ιωβηλαίο Έτος (Έτος Άφεσης) που θα φέρει την κατάργηση των χρεών και τον αναδασμό της γης σύμφωνα με το Λευιτικόν 25.

33 μ.Χ.: Η οικονομική κρίση εξαιτίας της αποθησαύρισης από τους αυτοκράτορες νομισμάτων στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο επιδεινώνεται από την ιδιωτική αποθησαύριση και την εκροή πολύτιμων μετάλλων προς την Ανατολή (κυρίως για την αγορά ειδών πολυτελείας). Ο Τιβέριος επαναφέρει το παραδοσιακό ανώτατο όριο επιτοκίου, καθώς και το διάταγμα του Καίσαρα που ορίζει ότι τα δύο τρίτα κάθε προσωπικού κεφαλαίου πρέπει να επενδύεται σε ιταλικά ακίνητα. Έτσι, σημειώνονται πολλές κατασχέσεις υποθηκευμένων περιουσιών, καθώς οι δανειστές μετατρέπουν τις χρηματικές απαιτήσεις τους σε γη. Με το διάταγμά του, ο Τιβέριος ορίζει ότι οι οφειλότες υποχρεώνονται να πληρώσουν μόνο τα δύο τρίτα των χρεών τους που χαρακτηρίζονται ληξιπρόθεσμα, όμως τα μέτρα αυτά απλώς επιδεινώνουν τη γενική οικονομική κρίση.

1ος αιώνας μ.Χ.: Εμφανίζεται το σύστημα των κολωνών στη γεωργία, καθώς οι ιδιοκτήτες λατιφούντιων παραχωρούν αγροτεμάχια στους κολωνούς (*coloni*). Οι ρωμαϊκές πολεμικές επιχειρήσεις περιορίζονται, με αποτέλεσμα τις συλλήψεις λιγότερων αιχμαλώτων που γίνονται δούλοι, η τιμή των οποίων αυξάνεται μετά τον 2ο αιώνα. Έτσι, οι μεγαλογαιοκτήμονες υιοθετούν σχέσεις προστάτη-πελάτη, αξιοποιώντας το πλεονέκτημα του χρέους για να επιβάλουν σχέσεις καταναγκαστικής εργασίας. Οι χρεωμένοι μικροϊδιοκτήτες γης αναγκάζονται να γίνουν κολωνοί ή εποχιακοί μετανάστες εργάτες.

1ος αιώνας μ.Χ.-4ος αιώνας: Διωγμοί κατά των χριστιανών. Οι ρωμαϊκές αρχές διώκουν τον χριστιανισμό όχι τόσο ως θρησκεία, αλλά ως ένα ενδεχόμενο επανα-

στατικό πθικό πρόγραμμα που αντιτίθεται στους μεγάλους Ρωμαίους γαιοκτήμονες και στην εξουσία των δανειστών. Οι διώξεις κορυφώνονται το 303-304 υπό τον Διοκλετιανό. Το 311, ο Γαλέριος τερματίζει τους διωγμούς.

118 μ.Χ.: Ο Αδριανός ρίχνει στην πυρά τα αρχεία των ληξιπρόθεσμων δανείων, τα οποία εκείνη την εποχή αφορούν κυρίως τις πιο πλούσιες οικογένειες γαιοκτημόνων.

178 μ.Χ.: Ο Μάρκος Αυρήλιος επαναλαμβάνει την καύση των αρχείων των φόρων και του χρέους.

4ος αιώνας μ.Χ.: Το σύστημα των κολωνών εξελίσσεται σε φεουδαρχία, με τους κολωνούς δεμένους με τη γη. Η πρώτη σχετική αναφορά στον Θεοδοσιανό κώδικα του 438 είναι ένα διάταγμα που ανάγεται στο 322.

321 μ.Χ.: Ο Κωνσταντίνος κηρύττει τον χριστιανισμό επίσημη θρησκεία της Ρώμης.

311-417 μ.Χ.: Το κίνημα των Δονατιστών ενάντια στους Ρωμαίους δανειστές στη Βόρεια Αφρική και στη συνέχεια ενάντια στον Αυγουστίνο και άλλους χριστιανούς ιεράρχες που είναι πιστοί στη Ρώμη και την πελατειακή ολιγαρχία της.

325 μ.Χ.: Η Σύνοδος της Νίκαιας απαγορεύει στα μέλη του χριστιανικού ιερατείου να χορηγούν έντοκα δάνεια.

354-430 μ.Χ.: Ο Αυγουστίνος χειροτονείται επίσκοπος Ιππώνος και αντιμάχεται τους Δονατιστές ώστε να εξασφαλίσει τον αυστηρό φιλωρωμαϊκό έλεγχο της χριστιανοσύνης. Η ανάδειξη του χριστιανισμού σε επίσημη θρησκεία της Ρώμης υπό φιλωρωμαϊκό έλεγχο απομακρύνει την υπεράσπιση της διαγραφής του χρέους όπως την επιδίωκαν οι πρώτοι χριστιανοί και μεταθέτει την έννοια της αμαρτίας από το οικονομικό πεδίο στην προσωπική σφαίρα του ατομικού εγωτισμού, κυρίως με μια σεξουαλική συνεκδοχή που αντανάκλα την ιδιοσυγκρασιακή εστίαση του Αυγουστίνου στο προπατορικό αμάρτημα που βαραίνει την ανθρωπότητα.

408 μ.Χ.: Ο Αλάριχος πολιορκεί τη Ρώμη. Στον στρατό του συμμετέχουν πολλοί οφειλότες που είχαν εγκαταλείψει την πόλη. Την πολιορκεί ξανά το 409 και τελικά την καταλαμβάνει το 410.

430: Οι Βάνδαλοι καταλαμβάνουν την Ιππώνα και ο Αυγουστίνος πεθαίνει στη διάρκεια της πολιορκίας.

476 μ.Χ.: Η εκθρόνιση του Ρωμύλου Αυγουστύλου (Αυγούστου) σηματοδοτεί την τυπική λήξη της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.